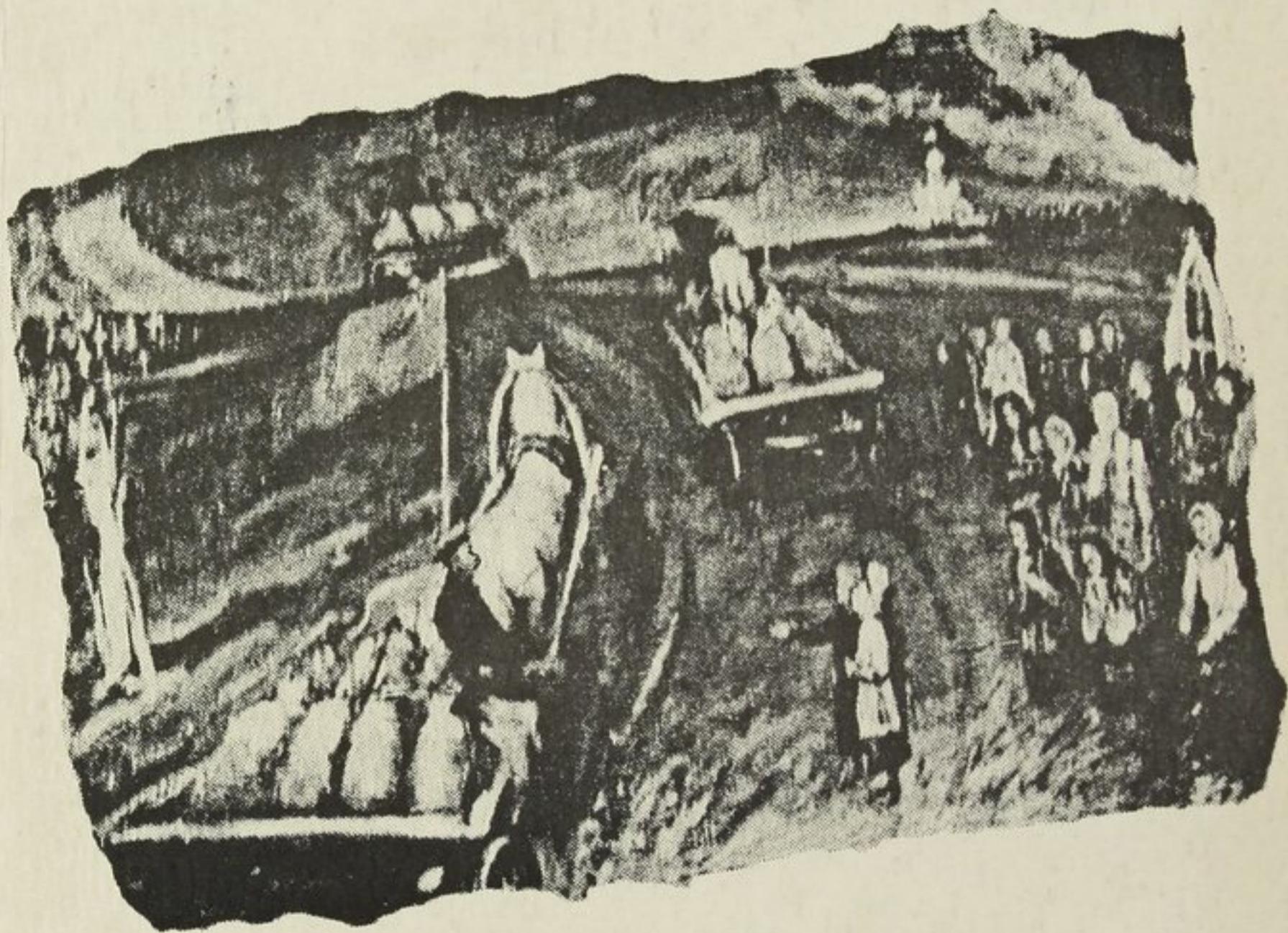

10694yp

Евген Зозе

СИБІРСКИЙ

Євген ЗОЗЕ

ЛІКВІДАЦІЯ

На обкладинці: *Вивозять хліб.*

На титульці: *Вивозять на Соловки.* Художник Волошеннюк Генадій.

дар зару

Євген Зозе

СІКСІДЖЕІ

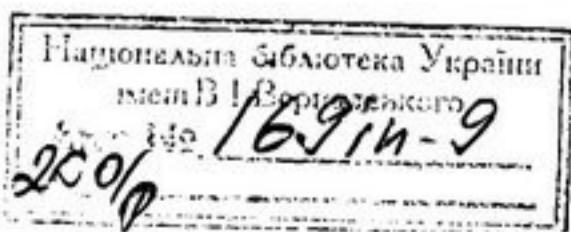

Накладом автора

Аделаїда 1997 Австралія

+ Ш6(8ABC=УК/-44

2
c

ПРО ПОВІСТЬ ЄВГЕНА ЗОЗЕ «ЛІКВІДАЦІЯ»

За всю нашу бурхливу і немилосердну історію не на-ніс нам, українцям, жодний ворог скільки кривд і знущань, як кривавий комуністичний режим. Починаючи громадянською війною і кінчаючи періодом колективізації, під час якої було вивезено на Соловки і до Сибіру мільйони так званих «куркулів», а потім за спротив українського селянства колективізації, Москвою був створений в Україні страшний штучний голод 1932-33 років, внаслідок якого в Україні вимерло біля 7 мільйонів людей.

А був ще й голод в 20-тих роках і в 1947 році. Як рівно ж були і Вінниця, і Биківня, і Харків... I багато інших невідомих місць розстрілів, і Друга світова війна, яку готував Сталін, а Гітлер попередив його, у пекло якої сталінські Смерші гнали українців під дулом пістолів на німецькі кулемети... В Другій світовій війні згинуло по фронтах мільйони українців також. Оце те все наніс нам кривавий комуністичний режим, який хочуть подарувати нам знов комуністичні яничари.

І хоч живу я в Австралії і мені вже не грозить комунізм ані Колимою, ані кулею в потилицу, але читуючи повість Євгена Зозе, я хвилювався і переживав знов, як і давно колись у тридцяті роки за долю вивезених до сталінських Гулагів, за той біль, що сидить і досі в моїх грудях, за гоніння моїх рідних, і я, читуючи, плакав старечими слозами.

Повість «Ліквідація» Євген Зозе написав для нових, молодих поколінь, щоб читали і знали, що якби комуністи не робили з себе мучеників за народ — це лише блеф, який ми, політичні емігранти, пережили на власний шкірі і застерігали і дальше застерігаємо не вірити солодким словам комуністів.

Читуючи повість «Ліквідація», я переживав за долю виселенців і мандрував разом з ними по піщаних дюнах і переживав усі наруги комуністів над ними.

Молода генерація українців, що не бачила страшного голоду 1932-33 років і який так пильно приховували комуністи від неї, який перенесли на власній шкірі її батьки і діди, нехай запитає у них про той голод, про колективізацію, про знушення комуністів над своїм народом.

Повість «Ліквідація» нехай стане поруч з іншими творами українських письменників, що відображають те пекло на землі, яким був і буде комунізм.

Повість «Ліквідація» написана гарною українською мовою і читається легко. В ній багатство описів природи, селянського життя і побуту, багатство слів, яких вже не чути в розмовах, багато гарних метафор і порівнань. І написана вона особливим власним стилем Євгена Зозе і ми сподіваємося, що читач сприйме її широко і вона займе місце між іншими книжками в нього на полиці.

Пилип Вакуленко

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Мов злочинець, Юхим вийшов із власної хати на подвір'я, закрив рукою очі і важкою ходою людини, що втратила все, пішов у садок.

Весна... Напнуті бруньки до лускоту ось-ось лопнуть, розкриються липкі бутони і тоді білою наміткою, як наречена, вкриється сад.

Юхим, уявивши яблуневу галузку в руки, на хвилину забуваючи про велике горе, відчув на долоні майбутній плід оксамитної бруньки. І невловима радість пробігла тінню згадки...

Щовесни, коли цвіте садок, Юхим із дружиною підходив до яблунь білого наливу, і тоді його тверда хліборобська рука ніжно тиснула руку Марії, бо дві серед них були посаджені тієї весни, як вони заручились, але цю дорогу хвилину втечі від дійсності перервала дівчинка, що гналась поміж рядами дерев за сірим птахом. Юхим запалив цигарку і, відвернувшись увагу від яблуневих гілок, звернувсь до дівчинки:

— Ніно, не можна турбувати того птаха, він бо втомлений здалекої дороги — літати не в силі.

Ніна зупинилася біля кущів агрусу на стежці, що маленькими калюжками приваблювала метеликів і, зрозумівши марність погоні, показуючи на кущ терну, куди втік птах, сказала:

— Дядьку, того сорокопуда я хотіла погодувати, він же мусить бути голодним, якщо не літає — і на підтвердження свого наміру, показала крихти хліба: — Ось, бачите?

Личко її спалахнуло червоним маком. Вона була засоромлена тим, що дядько Юхим напевно подумав: недобра Ніна, хотіла зловити пташка і віддати котові...

Але Ніні неодмінно треба було впіймати сорокопуда, щоб подивитися зблизька і переконатися, чи він справді такий важкий, як про нього говорять.

В неї було й друге бажання: після полону сорокопуда, дати йому вільно пурхнути з рук. І вона хотіла розповісти про свій намір, та Юхим підійшов до неї і ласково промовив:

— Правда, Ніно, ти не хотіла скривдить птички, бо тож гріх.

— Так, дядьку...

— Ну й добре, колись іншим разом тобі розкажу про те, чого його названо сорокопудом... А зараз мені тяжко, Ніно,- і слюза жалю непомітно покотилася із очей Юхима.

Ніна відчула дядькове горе і щоб хоч трошки розважити його, жартівливо обізвалась:

— Дядьку, нахиліться до мене, я щось скажу по секрету...
І коли Юхим прихилився кремезною постаттю до до дівчинки, вона обхопила його ручками і поцілуvala в чоло зі співчуттям дорослої:

— Ех, мені теж тяжко, і мамі теж тяжко - вона журиється і веліла мені приносити вам щовечора молоко. Як ішла я зі школи, бачила вашу корову в Сашка...

— Добра в тебе мама, Ніно...

— Хороша, тільки Сашком лякає за мої провини.

— Ніно, будь розумницею, слухай маму, а тепер іди додому, а вечером я прийду і розкажу про сорокопуда — так сказав, а хмари думок, мов би вітрила тривог, гнались одна за одною та шукали десь зупинки. Заплутаність проблем зміни селянського життя, а разом із тим і ліквідація зачепила його, досвідченого господаря, майстра хліба — і розчавила.

Юхим вийшов із садка і поглянув на поле, що відкрилось панорамою перед ним; там коло вітряків , де починалась його земля, проходила сівба. Ті, що сіяли, мали хоч натяк на радість. В Юхима відібрали й таку радість і він, ідучи до хати, думав про те, що лягло на совість світові. Цеї весни Сашко Нечитайлло селом командує. А що ж із того Сашка за господар? Тинявся десь у місті, за легким хлібом ганявся, а тепер, приплентавшись до села в синьому галіфе, у військовій гімнастъорці, з якимось значком на розхристаних грудях, і на тобі — головою колгоспу став.

Мотається Сашко по селу з портфелем, мов комісар. Бач і батько Сашків, старий Нечитайло, казав йому: — Який же з тебе начальник, сину, для колгоспу, як ти й за плутом зроду не ходив? Ага, зачепи Сашка, він тобі скаже таке, що й сорому не обберешся. Та для бідноти Сашко був втіленням розуму. А ще як почне Сашко на зборах доказувати про доцільність колгоспів, про те як селяни заживуть щасливо, які то будуть їхні діти розумні, як розкріпосниться жінка від непотрібної праці вдома. Вона ж рабиня своїх горшків! А через рік, через два — сама себе не впізнає... Таки не даремно Сашко в місті волочився. Бач, як все до ладу говорить.

— Що ж, — казав Сашко до матерів, — придивіться до своїх дітей пильненько, хіба вони виховуються по-людському, замурзані сидять у задушливих хатах, а будете в колгоспі, ваші діти будуть у дитячих яслах — за ними доглядатимуть досвідчені виховательки, а ви тільки й знатимете, щоб побільше трудоднів заробити!

Юхим думав про Сашка і, окинувши свій дім поглядом жалю, впав у важку думу. Хата стояла перед ним, ніби віж у серці: от прийдуть завтра і викинуть його з хати, бо ж вона вже призначена для дитячих ясел... Він зрозумів свою поразку аж тепер. Так, ніби після побоїща, виглядало кругом: від будівель залишились купи соломи, та малий хлів підкresлював пустку в дворі. Кружляли лелеки понад садибою, шукаючи свого гнізда. Ні, даремно кружляєте — розорили клуню і ваше гніздо, милі птиці, впало разом із покрівлею.

Від східної сторони хати понад рядом яблунь ограда, а за оградою чотирикутником кущиста жовта акація огортала квітник зеленою огорожею. Посередині квітника кущ бузку, обтягнутий зеленим пояском півників. Кущисті троянди, півонії повикидали буйні пагони — і все це скоро зацвіте пишною красою. Далі за квітником ряд сосен і під кожною місце, де були рамошні вулики. Ще вчора Юхим любувався невтомною працею бджіл. Дальше в садок поміж вишнями нивка медоносної трави, що зацвітає перед літа синім цвітом. Навіщо вона тепер? От так, був Юхим господарем і не стало Юхима. Залишилася

руїна і тінь минулого та Сашко зі щоденними вибриками. Зліквідований. Ось хто тепер Юхим. І болюча згадка по втраченім штовхала в прірву безнадійності. А нездіснення бажань обміркованих планів про заведення шестиплля, купівлю трактора та турбота про синів, що тепер муситимуть покинути школу, викликало гірку іронію справедливості.

Юхим похилився на ограду, приплющив очі, збагнув пустку. Він шукав виправдань на події, що десятком років відділяло жахливе сьогодні від прекрасного, хоч і грізного та все ж багато обіцянного минулого. Фантасмагорія минулого притічувала, душила кожний пробліск на порятунок.

Фронт... Гарматна канонада, йому, що з георгієвським хрестом вийшов із бою, обіцяла славу. Революція... повалений царський трон. Петроград і великих подій керманич Ленін. Україна, мов заморська королівна входила у свідомість мільйонів, що прийняли її з легендарним ім'ям Петлюри, як визволення, що принесло їм республіку. І все це було на його очах. Ті події зробили з нього патріота України. Він тоді відчував силу й велич трударів — була романтика народженої республіки. Були дні, що наповнювали Юхима неповторною радістю, була віра в людську гідність, віра в перемогу.

І от, наперекір усьому, прийшла колективізація. А чи ж давно це було, коли агроном із дослідної станції вів досліди в господарстві Юхима. А ті дослідні ділянки, чи ж не були для нього гордістю? Чи ж давно він був зразковим господарем на цілий район? Щоб з нього приклад брали, щоб по ньому рівнялись господарі, щоб хлібороби в нього, значить, набували досвіду для підвищення врожаю. Було...

Немає нічого... І агронома вже давно немає — петлюрівцем оказался товариш Гай... Тріщало в Юхимовій голові від наслідків несподіваної розрухи; і одначе Юхим не в силі був примиритись із тим, що він мусить іти із села — покинути людей, з якими від дитинства звик ділити радість і горе. Він це давно зробив би, коли б міг. Бач із Донбасу повернувшись, не сила, значить, розірвати з селом. Воно йому було дорожче всього: юність тут пройшла... Це виводило Юхима з рівноваги і він

неспроможний був знайти попертя, безнадійно махнув рукою...

Повз двір проходив Чвирка. Юхим, забачивши Чвирку, посміхнувся. Чи ж можливо Чвирку викинути із свідомості, бо ж він був кусочком його життя... Чвирка окинув одиноким оком садибу, зупинився біля розламаних воріт, сказав сам до себе:

— Нагосподарили, туди їх мать — і зняв із кілка хустку, яку загубили бригадирщики вчора, як вивозили Юхимове майно з двору, привітався до Юхима, але відчув неприємність такої зустрічі « не в час прийшов, мовляв».

— Бачу журитеся, Юхиме Прокоповичу, ви по-справжньому...
— Візьміть, Самійле, ту хустку для себе, то всерівно, що й знайшли.

— Мабуть властъ у нас така, що тільки обжалування на неї подавати до ВУЦВИКУ — серйозно сказав Чвирка, підходячи до Юхима.

Чвирка мав вигляд циркового клоуна: ніс у нього був немов наліплений, шапка двокольорова, знизу чорна, а верх сивий.

— Так, так — і Чвирка повісив зелену хустку собі на шию...

Юхим мовчав. Він чекав на Чвирчин жарт, бо Чвирка був для цього народжений. Із жартами крізь життя йшов Чвирка одноокий, із усмішкою ішов крізь трудне життя.

— Отож, учора я подав жалобу до самого Петровського, за незаконну ліквідацію вашої клуні, за гніздо лелечаче жалоба написана. О!...

— Справедливо, птиця невинна,- сказав Юхим,- бачте як бідна побивається, як несамовито шугає понад руїною...

— Ну да, а Всеукраїнський Староста телеграму вдарить: негайно, мовляв, лелек треба усупільнити.

— Улучили, Самійле!

Улучити то влучив, а сміху немає... Пропав сміх. От хочу сміятися, але не можу. Подивлюсь на спустошення в селі і хочеться плюнути в очі тому, хто дозволив отаке — Чвирка прімружив око і збирався з думкою:

— Кажу ж, колгосп, ну нехай колгосп, чорт його забери, але ж навіщо ламати будівлі й палити в цегельні?...

— Ех, чоловіче, та ж для соціалізму потрібна цегла. Сашко он про це тільки й говорить на куткових зборах, агітуючи людей, щоб держалися колгоспу. Він, бачте, каже, що соціалізм побудує цегляні будинки...

— О, тут сміх зачіпає й мене. Ліквідація значить. І Чвирка розсміявся.

— Бувайте, Юхиме Прокоповичу, піду, а хустку залишу собі на пам'ять.

Дивний чоловік Чвирка. Отак завжди, засміється, скаже «бувайте» і піде від співбесідника, не оглядаючись. Але правду каже Чвирка. Он у Галюти, що на край села живе, млин розламали, такий, що й без вітру молотиме, як казав Галюта. Чи ж той млин не пригодився б колгоспові? А Терентійв сарай розкидали, а в ньому було б місця на двадцятеро коней! А на Луку розсердилася якась каналія й сіялку згори пустила: побилась сіялка, а чи ж весна чекатиме, заки відремонтувати ту сіялку? Добрі господарі знайшлися, все хотять по-новому, а що з тієї новизни за толк? Двоє коней пропало від перегону — Сашків брат, що йому чуже добро, запріг Терентієвських коней і гайда до міста, а з міста приїхав коні в милі; йому бач і прийшло в голову прохолодити коней, та і напоїв, щоб остигли, а вночі й подохли коні від тієї прохолоди.

Стояв Юхим біля хвіртки, обдумуючи сільські події. Він шукав порівнань для них; пригадував з давно перечитаного томика Прудонового подібного соціалізму, але зовсім інше було там у тому чорному томику, інакше подано про переміну життя людського. Юхим не був забобонним, та те, що скоїлось тепер, підтверджувало всякі пророкування: адже ж віддавна ходять чутки про те, що будуть печатки випікати людям на тілі... І таке може бути, може бути, що й на сковородах піджарюватимуть п'яти тому, хто буде противитись владі, як пророкувала баба Лукія.

А саме слово ліквідація? Вперше його Юхим збагнув тоді, як вона, ота ліквідація торкнулась його господарства. Та тоді було не те, що от сьогодні — сьогодні це слово увійшло цілком у свідомість і стало реальністю. «Ліквідація — це зна-

чить знищення», майже вигукнув Юхим. Знищення! Спазма жалю схопила Юхима, він похилився під тягарем думок, що вимальовували картину майбутнього.

— Немає майбутнього в мене! Цей садок, що завтра розцвіте — не мій. І сім'я не моя: розлізмося по Донбасу, по радгоспах і звістки одне одному не подасть, бо діти боятимуться батька-куркуля. Ех, і власть...

— Руки вгору!..

Юхим обвернувсь на виклик. Перед ним стояв міліціонер із наставленим у його груди револьвером. Не можна було прочитати із Юхимового обличчя виразу переляку — із несподіванки закам'янілість і пробліск в очах. Він мимоволі піdnіс руки вгору, злість підштовхувала його здійснити неможливе: накинутись з усією силою і люттю й задавити міліціонера, й самому загинуть. Виконавець обшукав Юхима зі старанністю шукання голки...

— Опустить руки! — сказав міліціонер, — знаю, що не знайду твого револьвера, а тому й кажу: покажи, де ти його заховав і сидітимеш коло сім'ї вдома, — випалив до Юхима міліціонер.

— Чого ж ти крячеш? — глянув Юхим на крука, що пролітав через двір.

— Шукайте... хіба ж учора не шукали?..

— Ага, шукай — мудрець який! Чого стоїш — іди в хату! — прикрикнув міліціонер на Юхима.

— Із жінкою й дітьми попрощаєшся личить, — сказав Юхим.

— А де ж вони? Що, поглухли, чому не вискочили з голосінням? — викликнув міліціонер. І виконавець кліпав співчутливо очима, бо це ж він вперше при такому ділі.

— Може іх і вдома немає! — Юхим повільним кроком, мов на страту, переступив поріг рідної хати.

— Болить мені отака наруга, товариш міліціонере, не заслужив я перед властю цього...

— Болить, а гаде знаєш стрілять на представницю! А представника в Байраці, хто вбив, як не ваша братія, а може й твоїх рук не минув, от що!..

— Та що це ви? Господь з вами... Та ж представниця вчора,

злізаючи з горища, сама вистрілила. А в ту ніч, як тисячника вбито, я був у місті, свідки в мене є.

— Свідки до лампочки! Але я теж людина і скажу тобі ось що; не цікаво знати про твої діла, я виконую наказ. Сказано, що ти всьому голова, і мое діло доставити тебе в міліцію, а там слідчий розбереться. Там, брат, слідчий у нас такий, що й мертвого допитає! Отож поскоріше,- закінчив лайкою міліціонер.

— І чого це така гарячка? Часу вистачить, встигнемо...

— А хіба вашого брата на той час мало? Ти поменше мені розбалакуй. Чув, що ти вмієш добре говорити, однаке міліція — власті, тут всяким балачкам місце сам знаєш де...

Міліціонер окинув поглядом хату: в хаті було порожньо, аж лунало від його кроків. Череп'я та непотрібне ганчір'я валялось на долівці, а вирваний із цвітошника фікус лежав у кутку і нагадував про розгул бригади.

— Хоч би порядок в хаті навели,- і міліціонер штовхнув ногою недобиту миску. А ще зразковим господарем був, на весь район був відомим.

— Ти, Юхиме, був великим чоловіком, авторитетним... Начальник міліції не раз про тебе говорив мені, що ти, брат, не абиякий чоловік. Отож...

І ще дечого багато наговорив Юхимові міліціонер та все підкреслював «був». а сам так і хотів сказати про себе, що він «є», а не був. І сам він такий новенький, що Юхим подумав: послали чоловіка! Однаке герб державний на форменній фуршті грізно нагадував Юхимові про власті: жорстоку і всесильну...

— А все-таки, де ж твоя сім'я, Юхиме?- запитав виконавець, несміливо поглядаючи на Юхима.

— Може де в сусідів з горя плаче. Таке ж накоїли, що тільки плакать нам...

— Отже коротче: бери собі щось їсти, бо тюрма не жінка, борщу не зварить. - уже співчутливо сказав міліціонер.

Юхим замотав кусок хліба у газету, подумав про Марію, про дітей, перехрестившись украдкою і:

— Ну от і готовий.. «Готовий» - відгукнулось луною у хаті.

— Чуєш, крок вправо, крок вліво — смерть! Пішли! - закінчив ритуал арешту міліціонер і вийшли з двору.

Заговорили сусіди: «Юхима забрала міліція». Пішла новина по селі, вона дійшла й до Марії, що була в Галюті. Тільки-що переговорила Марія з Галютою про вчорашиє нещастя-спустошення, а тут друге, ще гірше, мов вирок.

Ніна принесла тітці звістку. Марія лише ойкнула та й побігла з Галютиного двору. Галюта хоч і свого горя мав досить та звістку про Юхимів арешт сприйняв подібно до втрати свого млина. Найвірніші друзі вони були і мрії їхні однакові були..

Марія як підстрелена птиця — великою мукою було для неї відчуття безправності. От прийшов міліціонер і відібрав у неї чоловіка, а в дітей батька. Хоч у хату не заходить - діти там крик підняли, мов би по померлому..

Їй хотілось утекти від дійсності. Але куди? І вона неспроможна вже боротися із відчаєм, що ось переможе її й кине в провалля божевілля. Отак переступила поріг і мов у домовину потрапила; тільки плач дітей нагадав їй про дійсність..

— Замовкніть!.. Докійко, мовчи!.. і тривожна мить каменем притиснила Марію.

— Якже без батька тепер, мамо?..

— Як, ти ж дівка вже, Докійко! Марія стояла на порозі й дальше не могла й кроку зробить. Але чи ж воно не все рівно, коли й сісти немає на чому.

Докійка й Василь сиділи на долівці під дверима спальні й перелякано дивилися на матір, а мати мінялась на лиці, а очі так пильно вп'ялися в ікону Божої Матері.

— Боже мій, Васильку, тобі ж сьогодні тринадцять словнилось. Марія підійшла до Василя і по звичаю взяла сина за вуха.

— Рости, сину, аж до стелі рости... А сліз скільки ж тих сліз гірких вилтив ти, хлопче, тепер.

— Ой, мамо, в мене й серце вже заболіло!..

— Бідний мій, хлопчику.. Бачиш, а Женя й не знає, що з на-

отож, якби він був тут оце, то хоч би посварилася б із ним за таку властивість. Напиши йому листа завтра, Докійко,... перестань, що ж поможуть оті наші сльози?

Марія хоч і вгамувала дітей, а в самої очі повні сліз. «Кінець плачеві» — сказала вона в Галюти, як побачила його цілком спокійного, а лихо в них однакове. Розорені вони. Це вже другий раз їх розкуркулюють. Минулого року землю, худобу, реманент до колгоспу забрали, а це й зовсім покінчено з ними, і посуд потовкли. «Очищаємо вас, куркулі, від гріхів», як казав комсомолець із бригади Марії. Та хіба тільки Марії казано? Розорювали уклад життя і неодмінно щось казали.

— Чуєш, Докійко, батькові щось треба зварити. Підеш, Василю, завтра в район. Краще, якби я сама пішла, але знаю, що не втерплю, вилаю властивість, а за те й мене до тюрми замкнуть.

Василь прислухавсь до материних слів і, розумів, що матери заради них клопочеться, хіба б же вона не пішла, коли б не вони-діти...

— Ти ще малий, тебе не посадять. Марії тепер хотілося говорити без кінця, аби не мовчати, бо при мовчанні смуток, журба, біль, тривоги всякі привидом лізуть у душу.

— Отож, заходжуйсь коло печі, дочки, а ти, Васильку, поприбирай трохи: фікус підніми і в цвітошник землю збери, череп'я повинось із хати, бач, потовкли... Отаке зробили з нами... а що ж батькові приготувати, коли ж в дворі і курки немає. Дожилася, Марія. Соромно їй було, та що зробиш?

— Ти щось хочеш спитати, Василю, ну що там таке?

— Мамо, а тепер нам печатки приб'ють?..

— Може й приб'ють... ні, ти краще над цим не думай, то баба Лукія тільки лякає.

— А Сашко, мамо, казав, що хоче на мені женитися...

— Що? Хіба він на всіх нас збирається женитися?

— Не знаю, мамо, але казав.

— Годі про це. За батька краще потурбуйтесь, бачила як він змарнів? То тягали на збори від Різдва як почалось, то аж сьогодні скінчилось. Цілими ночами держали, мовляв, хліб давай,

а воно не шуточка шістсот пудів хліба-експорту і вісімсот карбованців самообкладання, а в дворі тільки корова була, а тепер один лошак залишився — все пішло на індустрію і якусь революцію безкровну, на торги пішло...

— Мамо, а знаєте як я лошака врятував тоді від бригади?

— Ні, сину, не знаю...

— В сараї, що був від Юрків, я давно з Тимофієм прорізав двері, і ото, коли бригада вскочила у двір, я побіг у сарай і пустив лошака крізь ті двері потайні. Тимофій взяв та й завів до їхньої клуні.

— Ну от, бачиш Васильку, з тобою не можна пропасти. Молодчина ти в нас. І Марія погладила Василя по голові.

— А я, мамо, три золотих десятки приховала...

— То, значить, цілі. А як же це ти, дочки, зуміла? Вони, чортополохи бригадирщики, тебе ж, дитино, розділи до нага, шукуючи золота. Марія з подивом прислухалася до розповіді Докійки.

— Е, мамо, нехай це буде таємницею й для вас. От так зуміла, та й все, бо прийшла тоді думка: повезуть нас в Архангельськ, а золото варте того, щоб від таких посіпак сховати. Дядько Семен писав же в листі, що за золото там можна купити хліба в начальства.

— Бережи. Докійко. те золото, то буде твоїм приданим, бач забрала товаришка Зависла твою скриню. І Марія вийшла з хати, бо здавило невимовним болем.

В далечіні, де синіли за річкою гори, над верховіттям дерев простягнулась чорна хмара, окаймлена червоновою бахрамою, а огненна багряниця огорнула руїну вежі панського маєтку. Марія, дивлячись на вежу, пригадала давні роки, коли панів немилосердно карала революція. Тоді, одної ночі, до них прибіг у самій близні молодий панич. Марії до болю пригадалося все... Мов зараз перед нею стойть той панич і просить, щоб вона його врятувала. Тоді Юхима не було вдома — воював... І так вийшло, що вона врятувала його від чекістів. Цілий тиждень жив у неї панич, а на прощання сказав, що стане він колись у пригоді... але ж світ великий, а той панич такий непримітний тепер.

— От і ще прийшло в голову, - голосно сказала Марія і підійшла до перелазу, що до сусіди переводив стежку. Вона хотіла перелізти через перелаз, але не було сили це зробити: знесилено прихилилася до дубка, що колись сама посадила як побралися з Юхимом, на згадку посадила, нехай росте, пам'яткою їхнього життя буде... Обхопило корчм болю Марію і давить важким тягарем. Доконали її. А за віщо? І оте «за віщо», терпке і обідне було для неї горем найбільше вразливим. Були люди. А тепер, мов картина баталії стало перед нею спустошення, нагле знищення придбаного довгими роками важкою працею. Все зруйновано, обплійовано їх, і ким? Не бандитами — властю.

Марії пригадались слова секретаря сільради: «Це не все, ми сьогодні розоряємо вас, куркулі, власності позбавляємо, щоб знищити фізично, щоб не мішали іти нам до світлого майбутнього». Що ж то за світлість така прийде в майбутньому, за яку таке руйнування іде? Невже він правду сказав отой Куліш-секретар? Він раніше не йшов за совітську владу — есером був. А коли це правда, то навіщо Марії дальнє жити? Для чого себе мучити, терзати?

Від жахливих спогадів огортається темним покривалом розпуки розсудок.. Випливало на поверхню свідомості в болючій уяві все: знане й почуте про тюрму — великі муки людині невинній приходиться переносити там. Про розстріли, про каторгу сибірську пригадала Марія з колись прочитаного. «Ой. Боже, ну за віщо ж його забрали?» Ламала Марія руки у розпучці.

— Ой, ой, ой-й! — вирвалось, немов божевілля, - розстріляють! Не зловили того, хто вбив десятитисячника в Байраці...

Тягар зневіри забрав у Марії останні сили, і вона у відчаю не могла віднайти жодного пробліску на порятунок. По безбарвному, строгому обличчі заграли зайчики заходячого сонця.

Вечір ніс турботи в село: закурились димарі, загомоніли господині. Ніхто не був свідком Маріїного упадку, лише голубка на дубку воркутіла, переказуючи свою журбу людям, та

Василь, що підійшов до матері й злякано:

— Мамо!..

— Васильку, це нічого, іди в хату! - сказала Марія, підбираючи коси під хустку.

— Ні, ні!.. Без цього, - сказала собі твердо Марія, - як то мізинчику без матері бути, як то без неї в труднім житті проповіватиметься...

Надія забилась рожевою цяточкою десь далеко, на самому дні свідомості відчуттям перемоги. Надія — яка вона прекрасна в своєму початку...

Синіли скелі, а між скелями в долині містечко, туди Марія звернула свою увагу. От там зір її зупинивсь. Там десь в тюрмі сидить Юхим за тюремною решіткою. Шугає Марія думкою; може ще нічого й не буде — Юхим колись казав, що в нього в районі є рука, яка підтримає в біді. Може й так..

Марії треба б поспішити до Юрків за ділом, але ні, стоять під дубком і про щось пригадую — в минуле заглядає змореною думкою, щоб твердо було з тою рукою в районі. Щоб, значить, та рука існувала, як дубок її пам'ятник, перед нею ось стоять. І Марія відчула силу. І звідти, де припадає порохом забуття, виринула згадка... Значить, правда, є рука тверда, підтримає...

Денікінці в селі. Вістка по селу — комісара будуть розстрілювати прилюдно на майдані. Пішов і Юхим і впізнав Сахна... Разом в Петлюри були, але розійшлися: Юхим додому, а Сахно до Червоних Козаків пристав. Комісар стояв перед револьвером офіцера, та Юхим його врятував. Отак, став перед офіцером денікінським і загородив Сахна від смерті...

— Ну що ж, господін офіцер, я власть вашу ждав, самі знаєте, ваше благородіє, хто за вас, а хто проти. Стріляйте в «Георгія!». І показав Юхим свого георгіївського хреста. Справа затягнулася, забрали і Юхима до штабу. А тут кіннота Червоних Козаків село оточила...

— Отже, до Сахна податись — голова району він. Радісний пробліск в очах Маріїних, а відчуття допомоги, таке дорогое

Марії в цю пору, відновило її.

Вечірні сутінки вступили в село разом з чередою худоби. Марія сприйняла мукання корів як поклик господиням, із затягнутою закоханістю, але що ж, не вернеться. Нова, накреслена урбанізатором дорога, стелеться Марії в її житті.

Вже як темінь покрила чорною пеленою село, Ніна ввійшла в хату з глечиком молока. перев'язаним білою хустиною. В хаті було темно, тільки язики полум'я з печі проблисками таємничості блимали на стіні, що напроти печі. Докійка, з закоченими по лікті рукавами, поралася в хаті, а Василь вимощував солом'яну постіль на долівці в спальні. Ніна з порога привітала: — Добрий вечір, Докійко, оце з молоком мама прислава мене до вас...

— Добрий вечір, Ніночко, проходь у хату.

Ніна поставила глечик на долівку під стіною, а сама ширнула до Василя...

— Василю, а де ж ліжко, що з ангелом на бильці було? - і сіпнулась засоромлена порожнечею.

— Забрали...

— І все забрали у вас?

— Усе...

— І дядька забрали? А він обіцяв розповісти мені сьогодні казку про сорокопуда...

— Ти сама, Ніно, мов сорокопуд! — легенько підбиравсь Василь до дівчинки з жартами. А Ніна лише закопилила кирпаченького носика.

— А ти як Олянка Прусова — чорненький. Жучок, жучок ти...

— А уроки повчила?

— Повчила, а що?

— А в якім ти класі, Ніно?

— У третім! - гордовито відповіла Ніна, сіпнувши Василя за волосся й повалила його на солому.

— І ти думаєш, Ніно, що мені до жартів з тобою... хочеш під демо завтра зі мною до твого дядька? Ти ж його любиш, я знаю.

— Підем... тільки ти дуриш мене. Це ж не вперше тобі дурити.

Пам'ятаєш, як ти обіцяв узяти торік мене з собою до млинів?

— То ж було торік...

— Ні, Василю, проведи мене краще додому, а дядькові скажеш, щоб він мені обов'язково казку списав на папір, а ти принесеш до нас.

— Ніно, на ось коржика, передай це для твого дядька від себе в тюрму, завтра Василь понесе. Подала Докійка коржика Ніні.

— А й добрий коржик, Докійко, — сказала Ніна, смакуючи коржиком.

— Ну ходім, сорокопудик, я тебе проведу додому, а завтра, щоб чутъ-світ була в нас, підемо в район.

Ранок такий був відмінний, і здавалося, сонце ще ніколи так не червоніло! Ніби величезне червоне полотнище було розвішене за селом над вітряками, а осокори, що на краю села, понад дорогою перерізали білими стовбурами червону мяку. Хотілося стати і довго дивитися на сходяче сонце і милуватися довкіллям...

Дорога вирвалась із села понад Юхимовою садибою і побігла на луг, що ген аж під горами піднімався синьою смужкою води. Марія, мов черница в чорному одязі, а напруженість від безсонної ночі позначилась під очима темними мазками. Вона вийшла з двору з Василем. Її материнська гордість рожевіла при погляді на сина. Хлопець у костюмі в смужку виглядав як дорослий. А голубі очі під чорними бровами, що зрослися на перенісці, ховали замисленість і журбу.

— Сину, та гляди не зв'язуйся з школярами по дорозі, бо знаєш, хто такі тепер ті школярі, знаєш як вони на нас дивляться. Бач, тобі місця серед них не знайшлося. Куркульський синок ти для них. Отака ганьба нам, що і в школу не пускають.

Те, що мати нагадала — гнітило сина. Його та Олянки Прусової не прийняли до семирічки, а вчитись хотілося...

— Отож краще іди через луг, не йди селом... А міліції не бійся. Низенький поклін батькові: нехай не журиться, у нього ж там «рука» є, підтримає... Ну щасті, Боже! І пощлувала сина в чоло. — Іди, сину, з Богом! — попрощала Василя, а сама від-

вернулася й витерла крайком хустки накипілу сльозу.

Василь тільки виднівся в далині з білим вузликом передачі, а Марія ще стояла за поламаними ворітами. Одна лише думка турбуvalа її: чи отой Сахно, голова району, знає про Юхимів арешт? І мов сонячний зайчик зірнуло пробліском заспокоююче: — «Мусить знати, він на те й голова! Без нього такі діла не робляться».

Подивилася Марія на самітні стовпи, до котрих ворота підвішуються і подумала про Сліпого Потапа. — «Я все купив, все, що може горіти! - казав він. «Мені потрібно для випалки цегли на будову соціалізму!» А Потапові що, аби горіло. Він звик без воріт. Нащо йому ворота, йому ворота не потрібні. Він і свої давно спалив, ще й цегельнею не завідував.

— Ви от на таких і не обіжайтесь, Маріє, казала вчора сусідка, - вони ж прикуркуваті.

— Ага, прикуркуваті, а власті держать у своїх руках..

ІІ

Маєстатично в ранковій тиші білі кургани... Вершини, мов шатра, підімались над селюжиною, що вилискувала синьою емаллю кори. Від піdnіжжя кучугур простягнулася рівнина лугу й жовтою димчаткою кульбаб зливалась з голубінню неба. На озері колихались на хвилях стайки качок, що маленькими островцями бовваніли серед простору води, а коло них, мов маленькі парусники, плавали гуси. Ген у далечині замикалося озеро синьою брамою соснового бору. І та брама, здавалась, ховала за собою недосяжне.

Докійка, вигнавши отару овець із курганів на луг, відчула прохолоду, що тягнулася струйкою від озера; і радість самотності на просторі, віддаляла дівчину від покути потрясень... Вона прийшла до берега і поглянула у воду, і голубі очі, мов озерна гладь зустрілись із її поглядом.

— Ех, як і хороше тут! - перепинаючи хустку промовила Докійка.

На рівнині, де починалося озеро, під вербами, що ховали посвист іволги, майоріла одинока могила з березовим хрестом. Та могила нагадала Докійці тривожне минуле. Минуле заглядало в душу, кладучи печаль на обличчя дівчини. І щоб позбутися ілюзій жахливого, Докійка почала зривати квіти і плести вінок, вплітаючи у квіти і те, що турбувало її...

Минулой весни, коли Докійка верталася додому від тітки, бачила як тут на озері під кущами верболозу вбито людину. Пізніше вона почула, що то був убитий бандит Сам. Чутка про нього понеслась легендою, однаке Докійка знала Сама таким, яким він справді був. Сам для неї чомусь здавався таким, як оцей ранок...

Докійка з затаєним подихом підійшла до могили, впала на коліна і прооказавши молитву, поцілувала вінок і повісила на хрест... От як не було Сама — тільки могила зосталася.

Докійка перевела погляд під кущі на озері і перед нею повстала минула подія... Міліція загнала людину в воду, страшно тоді було Докійці, але цікавість примусила бути свідком вбивства. Начальник міліції вистрілив по Самові і той з передсмертним криком зник під водою. Отак було... Докійці довго снилися сни про це, та тітка Ганна розказала пізніше: коли вбитий зринув на поверхню води й прибився мирно до берега, що від села, рибалка дід Кучма забрав тіло в човен, перевіз на другий берег та там і похоронив...

Ніхто більше не чув про Сама, хіба те, що міліція розкопала могилу на другий день — слідство робила. Рознеслася вістка, що то не був бандит Сам, а якийсь утопленик похований.

Докійці що до того, що там люди кажуть, адже вона сама бачила, як він, застрелений, упав у воду. Отож напевно Сам супокійно тепер лежить у тій могильці, і нехай хоч вінок прикрашує його оселю...

Вівці підійшли під кучутуру, а Докійка сіла під кущем селюжини, розгорнула хустку з шиттям і взялась докінчувати почату квітку на рушнику. Раптом із-за куща тінь впала перед нею...

— Будь здорова, дівчина! Чи не Юхимівна? Знаю, знаю тебе, - швидкомовно заговорив гість. - Докійкою звешся, правда?
- То велетень стояв перед нею. І красивий до безтями, але й суворий, із шрамом на щоці.

Сам! - викрикнула Докійка. Переляк напружив її — не вірила.

— Не бійся, Докійко, а за вінок дякую...

Докійка мовчала. Сам помітив хвилювання дівчини, що межувало з вибухом відчаю. В Докійки випало шиття з рук, а блідість стерла з лиця свіжість дівочу.

— Не лякайся, Докійко, я живий, хіба ж мертві ходять? Ось послухай, я тобі розкажу про все, що було зі мною.

— Кажіть, скоріше. кажіть Саме. - ледь промовила Докійка.

А вії, як же вони ретельно заховали голубінь очей. Сором'язливість дівочу бандит Сам відчував вершком досконалості.

Він її цінив, як цінять скарби...

— Ну от, як бачиш, вони мене не вбили тоді і, мабуть, не вб'ють, якщо ти нікому не скажеш про нашу зустріч. Умієш мовчати?

— Умію, а як же, — Докійка набралась відваги.

— Ну гаразд... Отже, тоді я був загнаний у озеро, бо мене з кучугур міліція облавою вигнала, мов звіря. І коли начальник міліції після моєї відмови здатися вистрілив...

— Та я бачила те все.

— Як? То ти тоді стояла? — і очі Сама зустрілися з дівочими очима. Мовчанка... Тільки вітер по селюжині свистів.

— Я... Я стояла тоді.

— Отже, далі я опинився під водою, але тільки поранений ось у щоку — вічна пам'ятка.

— На видному місці, недобре — приміткою завжди буде...

— Не турбуйся, Докійко. Тепер багато зі шрамами. всіх не переловлять. Тільки шкода, що цей шрам не початок, а означає кінець моєї боротьби, а може...

— Чудно, а чому знову тут та в такий час непевний? За батьковим золотом приїхав, з Харкова прибув сюди.

— От те золото...

— Дивись, Докійко, що мене врятувало, — Сам показав ґумову рурку, що гадюкою обвивала руку. От вона мене і врятувала... Аж уночі, коли дід Кучма розкидав сіті понад плавнями, я тихенько обізвався до нього. Дід Кучма був потаємний у моїх справах. Тепер його немає, десь на Соловках з моїм батьком, тобто, з дядком Олімпієм.

— А чому міліція тоді не шукала забитого? — з цікавості запитала Докійка.

— На думку міліції в очеретах могли сидіти мої спільники, хоч того й не знали, що я діяв сам, ото ж і називаюсь, мабуть, тому Сам... Правда одного разу міліція була вже провчена, був один випадок повчальний для них. Багатьох не дорахувалась міліція після зудару з «бандитами». Та чорт з нею!

Отож дід Кучма і дядк Олімпій знали про мене, але то були люди твердої вдачі — ніякі допити й тортури не зламали їх і не довідалися, де перебуваю я. хоч завжди переховувався у

у діда Кучми. Бач, поїхали на каторгу, а не видали мене... Тепер тільки ти знаєш, Докійко, але я надіюсь ти будеш мовчати. Бандит Сам поцілував Докійку, і більш нічого, крім обережного, ніжного дотику до дівочих грудей, що випиналися упругою юністю з-під кофточки.

— Та що ж це таке, ви справді поводитеся, як бандит! - відмахнулася Докійка від Сама... А ямочки на щоках бентежили Сама і кликали його на недозволений вчинок, а Докійчина засоромленість підіймала в Сама бурю бентежних почувань...

— Але ж як це виходить, Саме? - Докійка підвелася і схопила Сама в палкі обійми. — Ех, Саме!..

— Докійко, згадав я сестру свою, отака як ти...

— Та знаю вашу сестру, а де ж вона тепер?

— У Києві, в ІНО вчиться, ну в інституті, значить вчителькою колись буде.

— От, добре. А я? Тільки п'ять років повчилася, а далі перешкода за перешкодою, а зараз і зовсім неможливо, але ж і хотілося художницею бути.

— От і все покинула б, і пішла б учитися. Так бачте, кінець нам прийшов.

— Ех оті мрії... За що ж батька посадили?

— Бог його знає. Догадок багато є, але справді не знаю за віщо. От ніби за те, що він дома не був тої ночі, як убито у вашому селі тисячника. Щоб батько кого вбив — то ні, це вже я можу ручатись головою...

— Шкода твоєї голівки, Докійко, але ти правду кажеш, мушу я знову нагадати про себе, щоб батька врятувати.

— Ні. Краще не треба, небезпечно, а в батька свідки є, де він був тоді, як убивство трапилося...

— Ти помовчи краще, Докійко. Небезпечно і не гріх боротись за те, у що свято віриш.

— У що ж ви вірите, Саме?

— У тебе...

Бандит Сам простягнув руку на прощання Докійці.

— Бувай здорована, Докійко. Вибач, сестро, але нікому ні шушу!

І велетень зник за кучутурою.

Страх і чарівність зустрічі з тим, хто лякав власті, викликали враження, що були на грані з закоханостю... Ех, ті очі чорні, бездонні, нерозгадані очі в Сама, шрам, любий шрам...

— Ех! - промовила Докійка, і понеслась думкою до свого судженого Давида Саренка. Де ж він той Давид? Давно вже не бачилася Докійка з ним. От цей Сам несподівано приніс клопоту дівчині.

— А батько!.. Тату, щоб ти сказав за моє щілуваннячко, якби бачив? Прийшло отверезіння, але думка випереджала думку і в своє заспокоєння промовила до себе:

— Та ж і Сам відважний!..

Докійка стояла на вершку кучутури. Вітер лоскотав обличчя пасмами спадаючого русого волосся, а далечінь синя-синя, через кургани туди до соснового бору простягалась, мов море...

— Ех, сосни, які ви гарні, - сказала Докійка, махнувши хусткою вслід Самові, і та хустка, наче прапор у руці Докійки, лопотіла, переливаючись білим кольором у повітрі на тлі чорніючої отари овець.

III

Село... Що селові: погомоніло за недавно минулу подію, побідкалися люди, кому випадало бідкатися, і сьогодні вже кожний за роботу взявся, кому та робота була ще мила. Весна... Хлібороб мусить бути в полі, довершувати хліборобське діло. Хоч ця весна не була вже така як минулого року, бо село розділилось: половина господарів у колективі в колгоспі «Правда», а половина (це середняки) була індивідуальна. Їхнє діло посередині, отже «індусами» були. Куркулі жправляли небувалу в історії весені свято. Вони ходили тінями по своїх садибах, ніби чогось шукали з опущеними руками.

Правда, було що шукати, але чи знайдуть те, що втратили? Ні до чого рук приложити. Безземельні вони тепер і позбавлені права, і бідняками поробились, тільки хати порожні по дворищах опустілих стоять. А чи давно комори рублені, сараї, клуні стояли?

Так ось отої колгосп та сліпий Потап переполовинили між собою: колгосп постягував комори до колгоспного двору на вигін коло сільради, а Потап інші будівлі позвозив до цегельні і палить ними тепер, посміхаючись, мовляв, «для світлого майбутнього». Чудний той Потап: бач сам до колгоспу не пішов, хоч і головою призначили, кому ж як не йому бути головою — старий комуніст!

Отож куркулям тепер і в дворах ні за що зачепитися працьовитим рукам. Бо що можна садити в огородах крім ярини, але те вже все було впоране, а більше що? Значить — весняне свято. Але ж де веселість святкова? Немає її, нудьгуй тільки та й годі: та журбу пригортай або відганяй від себе. Так вона на те й журба, щоб жити разом з людиною і при всякім нещасті не давати спокою... Один Галюта, що твердо колись поселився із своєю кузнею на краю села під соснами, сьогодні та-

кий як і завжди. І хоч кузню його й розтягнули, але він ось знову починає своє — вже роздув горнило. Отже, в Галюті місця для журби немає. Коваль без горнила, кажуть, холодний коваль. І куркулем він став через те горнило. Ну і роздув чоловік знову горнило, не буде ж через якогось Сашка Нечитайла, що розорив його дощенту, ходити тінню. Ні, Галюті аби праця, а там щось буде. Помагай, Боже, Андрію Галюті — в тебе є підпора: перша — горнило, друга — син на Донбасі, інженером на шахті. А отих, у кого забрали землю, іхнє горнило, — нехай журба і розпач потерзають, вони свого горнила не роздмухають.

Ось Ганна Терентіїха — тінь від жінки — надумалась піти до Марії. Годі заглядати в пустий погріб, там Наталка, дочка її, ховалась у потайному закапелку від Сашка, а вчора не стало найдорожчого. Та й до роботи не може вже Терентіїха вчепитись — руки не піднімаються. А раніше за тією працею не часто Терентіїха розходжувала по чужих дворах, хіба до неї хтось зайде, то не дуже, однаке, набалакається, бо все ніколи Ганні. А зараз, що їй? Надумалась піти, нішо не затримує... Та і вдома немає нікого, сама як палець.
А горе ж велике в неї, то треба ж з кимось поділитись. Неодмінно з Марією, а чи ж у Марії не таке саме горе? Але йде, хоче порадитись Ганна, а може й поплакати.

Але й змінилась Ганна. То було красою, здоров'ям так і пашило з її вродливого лица, а тепер через ті синяки під очима та блідість, мов після довгої хвороби — не впізнати жінки. «Та й пустка в дворі Юхимовому» - подумала Терентіїха, ніби в неї не така, адже ж і двері із погреба зняли.

Ганок напівзруйнований коло Юхимової хати, здивував жінку. «От тобі й на ґанкові місця немає, ну на віщо той ґанок ламати та павичі нівечити?» А ті павичі так синьо-синьо огортають вход до хати, як розцвітуть.

Неслися думки Ганнині. ніби вся сила була в ґанкові та в синіх павичах. А втім, мабуть, воно правда: все те було не так давно на своєму місці. Бо кожна будівля, кожний, отой си-

ній павич, плут конякя, корова, кожна курка, собака, кіт і небо над садибою, кожне деревце, кожна комашинка, все оте «кожне» і було на своєму місці. Воно жило роками з ними, з господарями землі. І можливо Терентіїха має рацію, адже ж у неї і ласочка мала ім'я — «маленька киця», і була нею приручена, молоко пила з рук...

Ганна стояла серед двору і не могла зрушитись із місця. Так їй шкода зробилось всього. Он шпаків пара в шпаківню то з шпаківні мотаються, господарють. Бач, вони ще мають гніздо, а лелеки знайшли іншого господаря, кажуть, Юхимові лелеки перелетіли до Гавки і на хаті помостилися. Щасливий той Гавка-комнезам. Отак Терентіїха обмірковувала подію з ганком. «Пропащі ми» - сказала собі Ганна та й ступила на поріг...

— Добридень вам у хату... Чи живі?

— Добридень! - обізвалась Марія.

І немає за що зачепитися балащі. Сіла Терентіїха на ослінчик і оглядає хату. А в хаті така пустка, хоч і свиснуть то не гріх: двері порозчиняні, хвильонки повибивані в дверях, а на стінах тільки ікони вінчані...

— Очистили, кажете, кумо... - і лягли безпомічно руки на коліна в Терентіїхи, а поглядом співчутливо до Марії.

— Очистили нехристи від лишнього і від гріхів, як вони кажуть. Рамці з сімейної картини забрали, кажуть, Леніна туди заведуть і в клубі повісять, - каже Марія, а очі тяжкі в неї, хоч плач.

— Оце сорочку шию... позичила полотна в Юрків, і коли я її пошию руками? А машинку швейну Зависла забрала, а Махниха футляр, каже, буде куди пиріжки складати. Поділилась біднота машинкою. Юхимові шию, забрали, бач, із скринею все, дотла забрали... Знаєте, кумо, воно, мабуть, у тюрмі не без вошій, бо ж де журба, там і воша.

— Еге...

— Живий про живе думає...

— Кінець нам тепер, от що, осталась я сама. Немає Наталочки, поїхала вчора ввечері із Сергієм на Донбас. Так же не хо-

тілось її випускати з двору, а Сергій каже: «Мамо, я вернуся до вас, саму не залишу».

— Добрий Сергій, але ж Наталочка, вона ж найменша. От ніби на смерть вирядила. Як попрощались ми, то від того часу ходжу, мов нежива, і сьогодні не прийду до себе. Щось лихе душа чує! - Ганна схилилась на руки й несила їй далі, так гірко на душі, що й плач не помагає...

— Заспокойтесь, Ганно, та ж до батька й брата поїхала, не до чужих... Досить журитися, там почне навчання продовжувати. Ій аби вчитись, а там за наукою і оце наше спустошення забудеться...

Зустрілись поглядом Марія з Ганною й читають одна в одної думки...

— Ой той Донбас! Чи ми знаємо, що воно таке отой невідомий, чужий Донбас? Мусить бути щось страшне, я і уявити не можу. Воно не город, мабуть, більше за наш Миргород... Донбас та годі. От було в Багачку, як поїдеш на ярмарок, то заблудиться, раз плюнь, і це недалеко, дома, а Донбас? Що то воно таке? Мабуть, то прірва якась, безодня. Людей живими, он син писав, у шахтах засипає Донбас. А Наталочка, та їй либонь, сімнадцятий... - ламала руки Ганна.

— Не побивайтесь отак, не бути ж їй за отим Сашком, не бути ж їй у комсомолі разом з ним...

— Це таки правда. І дивись, хам насівсь, ось бачите... - показала Терентіїха під очима, а там переливалася синявість селезневим кольором.

— Оце Сашкова робота. Як розібрали нас, приступив він до мене і так грізно: «Де Наталка, щоб була переді мною в цю хвилину, в одну мить!».

— Немає, - кажу, - поїхала на Донбас твоя вибрана, видно не схотіла стати тобі дружиною.

— Брешеш, - каже, - ти заховала її від мене, куркульська мордо! Та матом, та в Христа, та в сьоме небо. Давай, - каже, - її сюди, мою суджену!

А бригада ламає все підряд, майно тягне, вивозить з двору

геть усе, а він коло мене своє галіфе розпустив, як навіжений уязвсь: «Сховала, гадино, знаю, - каже, - в погребі сидить, і потяг у погріб мене, думаю собі, найдеш там бісового батька свого, хіба розкопаєш, цегляні стіни порозвалюєш, тоді хіба... Або Наталочка сама обізветься...

Марія пильно слухала, хоч і про велике горе оповідалось, але й цікаво.

— Ну, - сказала Марія перегодом, як Ганна передихнула. А Терентійха вміє оповідати, як і Чвирка, тільки Чвирка на жарти зводить балачку, а Терентійха навпаки, і Чвирки не любила, мовляв, пустомеля...

— Ну, значить, шукає в погребі: поперекидав, падлюка, усі діжки з засолкою... Довго шукав: обстукував, обмацував, стане, подумає та знову шукає... А тоді до мене після обшукувів: «Так,-кажеш,- немає. Та кажу ж, що поїхала на Донбас, чи ти глухий? А він тоді: «Так знай, заразо стара, то ж мені Богом призначена дружина!».

— А я йому: «Чи в тебе той Бог є, сину, бо якби був у тебе Бог у душі, то і Наталка була б твоєю, ти їй до вподоби припав, бач, вона хвалилася мені про тебе, так що ж коли ти бездушний, чоловіче! Далі він якось чудно подививсь... Ех, ти, -каже, - куркулько несознательна, знай украдла в мене щастя, - та в морду мене як бахне, раз і вдруге, ну оце й синяки від того... А тоді двері зняв і з такою люттю їх побив сокирою, що в мене аж душа в п'ятки... Думаю, зарубає гад...

— Свиня він велика, кумо, хоч і порядного батька син...

— Так то так, але сьогодні я вже не та, якби можна завернути, то тепер віддала б за Сашка, простила в усе йому. Цілу ніч не спала та все про Наталку та про Сашка думала. Так мені й з думки не сходять слова його: «То ж мені Богом призначена дружина». Але де ж то у його той Бог, а може й він мучиться не гірше від мене? Прителіпавсь сьогодні вранці чуть світ і вибачення просив у мене. Правда, він її любив до безтями. Навіть плани розкуркулювання Наталці довіряв і ото було часто таки що-небудь і приховаємо від бригади, і Ганна тяжко зітхнула, похиливши голову.

— Правда, було й Докійка приносила такі вісті і ми приховували, але чи ж виховали, як воно часто повторювалось оте розкуркулювання...

— Еге, і Наталка не противилась, було каже: «Мамо, віддайте мене за Сашка!» - а я своєї товчу їй: «Не бути цьому, дочко!». Так собі думала: «Вже господарство, чорт по нім, весілля справити, бо порятунку не буде, чи вийде Наталка за Сашка чи ні. От так вийшло. Вона ж найменша в мене, серце мое в ній, от що...

Марії аж дух забило від жалобливого погляду Терентіїхи. Вона також відчула якесь передчуття. Матері ніколи не помиляються тоді, коли вирішується доля дітей. От так: сидять дві жінки-матері й дивляться на образи Божі глибокодумно. Однакове горе їх зріднило. Не так давно ці дві жінки були ворогами між собою через чоловіків.

Терентій, чоловік Ганни, пішов у собственники, тобто, з гетьманською владою примиривсь, а Юхим, хіба розбереш Юхима, то в Петлюри був, а пізніше, прийшовши додому, взя вся допомагати Радянській владі, одним словом проти гетьманської влади. То було давно. На те й революція була, щоб десь хтось був. Було й минулося. Тепер ці жінки більше не ворогують. Нащо сердитись? Та й кумовство в пригоді стало. Отож тепер вони мов сестри. І горе в обох таке велике — погибель же прийшла їм... І Терентіїха після довгої до незручності мовчанки, обізвалась першою...

— Отож і у вас, кумо, нещаствя неабияке. Ну за віщо таки Юхима забрали? І що тепер буде з ним? Не доведи, Господи, до якоїсь напасті. Чому не зостався Юхим з Терентієм на Донбасі? Адже ж Степан там начальником, улаштував би й Юхима. А Терентій завідує склепом. бачте, Юхим людина освічена, може б і в конторі працював би біля Степана. Отож, та хіба вгадаєш, де краще...

Степан, син Терентіїв, ще задовго до наступу на село, виїхав на Донбас разом з Галютиним Ларіоном, що тепер інженером.

Степан був, як казали, людиною «образованою», та ще й те, що він дома лежнем не був і вивчав заочно бухгалтерію, от і пригодилось це в такий лихий час.

Марія в думці погоджувалася з Терентієм, але стала на стороні Юхима.

— Е, кумо, чи ви не знаєте Юхима... Приїхав отож з того Донбасу й так розлючено сказав: — Ні, не бути мені в тому Донбасі. «От що, не до душі припав йому отой Донбас!» Казав тоді: «Ти думаєш, Маріє, я отак ні з цього, ні з того і здамся їм, я ще поборюся з ними за правду!» - зітхнула Марія, закінчуочи переказ Юхимового відказу від того Донбасу.

— І як, бачите, доборовсь...

— Правда, воно як кому. І Терентій казав: »Донбас чужий для хлібороба, одначе, - казав, - люду нашого там тьма тьмуща, наз'їджалось з усіх усюд»...

— Ну так, воно Юхимові там траплялася добра служба — директора возити автомашиною, він ще за царя на службі навчивсь шофериувати, і полковника возив на війні. А, бачте, не схотів директора возить. Одначе я скажу, воно, мабуть, на роду написано так, де кому призначено, то той там і мусить бути...

— І це правда, - Ганна поправила хустку чорну над сивизною волосся.

— Вранці відіслала Василька до Юхима, щоб довідавсь...

Поштар постукав палицею у двері, хоч вони й відчинені були, але то вже по звичці в його так вийшло. Він став на порозі і привітавсь, прикладши руку до форменного картузя... Марія пожвавішала і підвелася назустріч поштареві. Перед нею стояв літній чоловік, невисокого росту, проворний і верткий, з пронизливими очима, а чиновницький мундир підкреслював поважність. Велика поштова сумка висіла на широкому ремені через шию і звисала на животі, набита газетами і листами. Рухливі очі, красиві вуса, швидкі ноги — оце й усе в Писаренка-поштаря, якщо не рахувати жінки та чотирьох синів вдома. Він був людиною порядною, жив із жалування. Писаренко не пішов у бригаду розорювати людей, так само і в революцію не встрявав ні до кого, хоч всупереч його вдачі ще за

царювання царського він був проти, значить, батюшки-царя, за що й на висилці побував...

Писаренко дістав листи із сумки і подав Марії.

— Ну, маєте, аж два для вас, Маріє Семенівно...

— От спасибі вам, ну а як же життя, Харитоне Свиридовичу, в районі що новенького? - питає Марія. Їй за Юхима кортить щось довідатись...

— Отож такі новини як і тут — погром! Мов пожежа налетіла на села, і то всюди, в один час, немов змовились...

— Присядьте, будь ласка, ось біля куми Ганни...

— Дякую за гостинність, але не маю часу, буду тікати. Служба. А де ж це Юхим Прокопович, поїхав куди, чи в садку?

— Еге, поїхав... учора під стражею в тюрму забрали. Він тепер ваш сусід...

— Отакої, а то за яку провину? - Писаренко пильно дививсь Марії у вічі з великим подивом, не вірячи у сказане.

— А чорт їх знає... власть трудна Свиридовичу. От просьба буде до вас, навідайтесь до тюрми, якщо ваша ласка, та розпитайте про Юхима, а завтра зайдіть до мене та й розкажете, як там йому поводиться...

— Гм, це новина. Ніколи б не подумав, щоб Юхима Прокоповича посадили. Він же за власть більше тягнув руку, ніж проти неї.

— То було, а тепер, напевно, проти...

— Так то так, але прикро все-таки. Сто чортів у пику такій владі! - сказав Писаренко на прощання.

— Писаренко людина наша, - обізвалась Терентіїха, - він у якійсь партії, що за самостійність іде. Сергій мені розказував, а він довідавсь від Степана, бо Степан теж у тій партії. Наш чоловік, тільки ж про це, борони Боже, кумо Маріє, ні словечка ні кому!

— Та що ви! Юхим теж днями мені натякував про ту партію, та я в його не допитувалась докладно. А було з Жен'єм як заведе політику, то хоч з хати тікай! Хай йому всячина, краще новин довідаємось... Це з Архангельська синій лист від

брата Семена, - і почала розкривати конверт Марія, а думкою вже коло брата, що зі старими батьками і малими дітьми опинився там по першому розкуркулюванні. Марія обережно розгорнула лист і почала читати. «У вас там, на Україні, зараз весна, мабуть, сади цвітуть. А тут ще холод, сніг лежить, як у нас зимою. Працюємо всі, хто може. Я з сином Павлом на каменоломні. Виконуємо норму і хліб дістаємо... Дорога сестро, і ти, дорогий Юхиме, і ви дорогі Докійко, Женьо і Василю, хоч і сумна буде для вас ця вістка, але що ж так сталося, що ми нашу дорогу маму, а вашу бабусю, діти, поховали в чужій землі...»

— Боже, Боже, царство небесне їй, матусі моїй, — Марія похилилась на груди Терентіїхи...

— Нема... — промовила тихо Марія.

— Та що це таке? Боже наш, милостивий, все на раз зібралося! — сказала Терентіїха, утихомирюючи Марію.

До чого слова, коли їх немає таких, щоб затамувати біль та ще в жінки, що втратила так багато. Марія не плакала — не могла плакати... Здавило в горлі, мов залізним обручем. І вона лише печально подивилась Ганні в очі...

— Господи, візьми й мене з собою!

Втікає від людини час втіхи швидко. Несеться щаслива днина бистрокрилим птахом, а такі години, як Марія зараз має, йдуть повільно і так терзають душу, що й вимовить не можна. Днем покажеться година горя... Аж увечері прийшла Марія до себе. Докійка й Василь прогнали зневіру.

— Мамо, ви отак мучитися, а батько казав, щоб усе забули, треба держатись цупко, не опускатись, — переказав Василь батькову пораду.

— Ех, сину, а бабусі хіба не шкода тобі?

— Ой шкода, мамо, так шкода рідненької бабусі! — а очі так і вп'ялися в матір, випромінюючи співчуття.

— Мамо, ну шкода, до сліз, яких уже немає, та ж не допоможе ніхто і ніщо на світі не замінить нам бабусі Оляни... Але ж як і ви, мамо, зляжете. А тоді що? — обізвалась Докійка з роз-

радою матері, а сама не знає, що робити з тим жалем по бабусі: стойть бабуся Оляна перед нею і ніжно усміхається. Докійка ніколи не бачила сердитої бабусі.

— Ну добре діти... Добре, я вже не буду. Світи каганчик Докійко, от за горем забула, ще ж один лист є, ану прочитай Докійко...

«Юхиме Прокопович, далі я безсилий тобі допомагати і ти, брат, за те прости мені, що тебе розтягли, невинний я, бо мене теж беруть за петельки. Одначе, я радий і тим, що не допустив тебе на Архангельськ. Бувай».

Короткий лист був від голови району Сахна, хоч і під другим ім'ям, та Марія догадалася...

— От тобі й на! - викрикнула Марія, - значить надіятася ні на кого батькові тепер... все в один раз. Ех горе наше, діти, таке велике, що й назви не приберу... опустилась Марія в одну мить.

Каганчик поволі блимав, розвішуючи тіні по хаті. Страшно стало Василеві від тривожних тіней по стінах. Підвела Марія з ослінчика і пригніченим голосом до Докійки:

— Спали того листа, дочко...

Лист від Сахна блиснув полум'ям, затріщав папір і впав попелом на долівку. Марія довго не могла заснути. І вже аж за північ стало притихати зітхання в хаті.

Рано уdosвіта, тоді як піvnі підіймають на ноги людей, по селі пронеслась звістка: в Байраці вбито приїжджого сількора! І записку знайдено при ньому: «Останній... не ловіть, бо не зловите. Бандит Сам».

— Ну оце й представника не хто, як не він укокошкав, а до Юхима причепилися — бач, даром до тюрми чоловіка заправторили! - забалакали ті, хто був по правді... От гомоніло село і мало рацію, бо той тисячник не втік від караючої руки месника-бандита Сама, як і оцей запеклий колективізатор, що ховавсь під назвиськом сількора.

Марія внесла цю вістку в хату й Докійка аж пополотніла від почутого.

— Чого це, дочко, ти змінилась так, на тебе страшно глянуть.

мов з хреста знята, що з тобою?...

— Та дурниця, мамо, щоби не зловили того Сама... Від батька тепер відчепляться, випустять...

Промайнула перед Докійкою зустріч із Самом у курганах. І так їй стало дивно, мов казка стала дійсністю і вона матері в очі так любо дивиться, (наче Сам просить її руки, а вона питає в матері згоди).

— Е, дочко, пришиють інше діло, ще страшніше — їм що, на те їй забрали, он каже Василь, що батько сидить не за вбивство, а якусь компромітацію влади. А там і контрреволюцію пришиють, вони вміють, на все здібні. Чорт їх знає — власті же вони. Я знаю одне, що не випустять, бо хто ж заступиться? І Марія підійшла до Василя, що в кутку спав на соломі.

— Васильку, вставай любий, бо пора до овець, хлопче мій, Васильку, ну... знаю, що спати хочеш, але ж діло в тебе. Ох, ти череднику громадський! - і вона вийшла з хати, щоб сковати гірку спазму від дітей.

Ранок... Який чудовий ранок перед сходом сонця. Маєстатичний ранок тоді, як сади розцвітають. Рожевий, як палахкотіння оксамиту у садах, загорівся від сонця і Марії стало так хороше на душі...

— Ex, - сказала Марія, - здуріти можна та й годі! - і вона впала на коліна перед маєстатом сонця... Якась пташка пурхнула в кущі бузку і її радісне цвірінькання порушило останню мить тишини. І тоді враз із сходом сонця поміж соснами гайнув вітер і понісся шепіт дніві назустріч.

IV

Прийшов Великдень... І хоч церква зруйнована вже рік тому, віра не легко знищується. Тяжко її викреслити зі свідомості людей. Сотнями років з покоління, земля святкує свято-свят — Великдень. Цього року люди не понесли святити пасок: суворо, бач, заборонила влада, а до того ще й священика не було. Він жив у сусідньому селі Байраці і був тепер бухгалтером в колгоспі — пасок святити йому вже не випадало. Однаке люди якось обійшлися самі: покропили паски свяченою водою кожний у себе вдома та й розговілися.

Розговілася й Марія. Не без добрих людей — допомогли: хто борошна дав, хто крашанок, а дядько Іван і ягнятко вділив. Свято для всіх. Так уже було заведено: в кого нема, тому да-дуть.

Все було б добре в Марії, але Женю навідався в гості й порушив святковий настрій. Він прийшов несподівано і, коли зайшов на подвір'я, зрозумів усе. Не затримуючись надворі, сердито вскочив в хату. В хаті розгублено подививсь кругом, мов чужий:

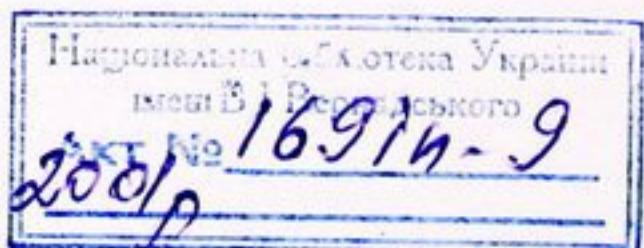
— Добрий день, вам!..

Марія мовчала, а кусок паски випав з її рук. В неї не знайшлося для сина слова у відповідь на зухвале привітання. Докійка, що сиділа поруч, поглянула на печальну матір і обізвалася до Женя:

— Христос Воскрес! -сьогодні кажуть... Великдень, братіку.

— Піонерам не дозволено так вітатись, сестро. Тому й прийшов, щоб сказати «Добрий день!» якраз сьогодні. Чудні ви мені здаєтесь з тим «Христос Воскрес», — Женю кинув у куток портфель з книжками.

— А чи знаєш, сину, що ти мені болючіше зробив оцим, ніж уся бригада, що ось тільки хату порожню залишила. Женю, любий мій сину, ну скажи ради Великодня, хіба мені не досить? Чи не бачиш — зліквідовані ми, і батько в тюрмі. Невже в тебе замість серця галстук піонерський?

— Чув, мамо, все чув.

Марія зауважила, що Женю ладен сказати їй прикрість ще більшу, й запросила його до столу:

— Ну нічого, сину, сідай за стіл, розговімося... Христос Воскрес! - і Марія поцілуvalа тричі Женя.

— От іще Ви як маленькі, мамо, - і поцілуvalав матір.

— Оце, як бачиш, зроблено з нами, мов на посміховище, - Марія втерла сльозу крайком хустки.

Женю помітив відсутність брата й запитав:

— А де Василь?

— Пішов до батька... передачу поніс. — Шкода батька даром посадили, хоч він противник совіцької влади та, однаке, батько. Мені кажуть, щоб я зрікся вас. Значить, щоб я більше не був вашим сином, от чому й прийшов — треба ж порадитися, бо я подумав: аж шістнадцять років Ви були мамою мені, а батько батьком, а Докійка сестрою, Василь братом і, знаєте, мені зробилося страшнувато, отак, значить, круглим сиротою остатись, от сказав так, а серце як не вискочить з грудей!

Марія з жалем подивилася на Женя, а він скоса позираючи на Докійку, шкрябав голову — думок шукав. Відповідь приготовляв, бо знов, що мати буде неодмінно питати щось важливе. Річ він серйозну заявив та ще в такий час.

— Хто ж тобі, сину, отаке порадив?

— Запропонував мені піонервожатий, а історик Оджуповський також налягає. Неодмінно, кажуть, треба це вчинити, бо інакше не дадуть і семирічки закінчити, а вчитись я хочу, от що, мамо! - і відломивши ягнячу ніжку, почав розговлятися по-своєму.

— Та візьми кусочек паски, спочатку паскою розговляються... чи ти забув уже звичай, сину?

— Який там звичай, давайте все — і паску, і крашанки, а якщо є горілка, то не зашкодить — діло важливе будемо вирішувати, мамо!

— Подивлюсь я на тебе, сину, ю шкода мені становиться за тих, що з тебе отакого бусурмана виховують, - і дісталася з кошика пляшку наливки.

— Е, мамо, то Ви справді маєте свячену.

— Не свячена, а наливка.

Всі троє цокнулися чарками. Милий дзенькіт чарочок пронісся по хаті вроно. Марії зробилося радісно й вона подумала: — Може він пожартував, оцей парубійко, із своїм відреченням?

— Докійко, чому ти сидиш тихо, мов би тебе й не було? — спітала Марія.

— Мамо, я його боюся!

— Кого?

— Женя, рідного братіка боюся! — і обережно подивилася у вічі Женеві, мовби вперше зустріла його.

Женю змахнув волоссям, що буйно половіло над розчервонілим лицем і, щоб не образити сестри сказав:

— А ти не бійся мене, Докійко. Якби ти знала, як я тебе люблю, то всякі твої страхи пропали б, а так краще вип'ємо за батька!

— Вип'єм, Женю, за все...

Хай п'ють діти на здоров'я. От може й Женю вже не нагадуватиме матері про різні дурниці. І хто йому справді міг отаке порадити? Як це так батьків відректися? Женю погарячився, це він аж зараз добрав. Теплота від випитого трунку пішла по юних жилах і штовхнула хлопця на щось краще, досконаліше. Вроджена доброта в нього потроху брала верх над примхливою натурою. І гордість за свою «вченість» не давала йому розперезатися — за тепер модним курсом — дражнити батьків усякими витребеньками власті.

Марія в цю хвилину обміркувала все. От їй, матері, дуже шкода сина за те, що він зійшов із дороги людської. Сказане Женем так укололо її, що сором заливав лицє фарбою, але вона не хотіла в цю хорошу мить розворушувати, не бажала нагадувати синові всього, що було почуте від людей про нього. Женю зараз на підпитку, веселий і, здавалося, забув про сказане. Встав із-за столу, заклав руки в кишені напівгаліфе кольору хакі, почав проходжуватися по хаті. Йому до лиця па-

сувала сорочка з накладними кишенями, а червона піонерська краватка з мідною брошкою говорила про те, що він піонер.

Марії Женьо подобався. Хай як там воно не є, а він буде людиною.

— Ти що, прийшов чи приїхав? — подивилася на запилені чоботи — мабуть, прийшов, наморився, цілих п'ятнадцять кілометрів відміряв?

— І йшов, і їхав.

— Ну, що ж там нового в школі, сину?

— Нічого немає нового... от краще ви мені скажіть, де шафа з книжками? — вступився Женьо у куток, де тільки слід після шафи залишився.

— Еге, сину, твоя рідна власть забрала, бач, як я їх не просила, щоб не займали твого імущество, так чи ж послухали!

— А курси бухгалтерії де, мамо?

— Ріднеңкий мій, вони вивели над нами свій баланс. У колгосп пішли твої курси. Гавка-комнезам тепер буде вчитися на бухгалтера. І шафа з твоєю бібліотекою у Гавки.

— Хоч би ти, Докійко, врятувала курси.

— Але ж я не могла нічого взяти. Якось вирвала з рук комнезама книжку «Хатина дядька Тома»...

— Підеш до Гавки, може віддасть, бо він розуміється на тому як циган у хліборобстві...

— Та певно, що піду й заберу, а як же він думає, той ваш Гавка?

— Ваш, ти от скажи мені, чи то правда, що люди про тебе кажуть?

— Що ж вони кажуть? — поправляючи портупею, підійшов до матері Женьо.

— Кажуть, що ти Клавдіївих батьків допомагав розкуркулювати. Ти ж із нею на одній парті ось уже третій рік сидиш, оце така совість у тебе?

— Правда, мамо, то правда... А на Клавдії оженюсь колись, вона мене нарекла своїм нареченим тоді...

— Малий ти про це казати, стидися! А що вона тебе вибрала своїм судженим то, мабуть, з помилки. Дівчата в п'ятнадцять років дурманіють, сину, от що.

— Таке сказали, дурманіють. Я її люблю.

— Перстань! Розкажуй толком, забиваєш мені голову любов'ю. Ранній який!

Докійка перелистувала альбом із своїм мальованням. Вона була горда за Женя, але оте розкуркулювання турбувало її.

— Ну, Женьо, розкажи, як же ти влив у таке діло?

— Докійко, сестро, не з доброї волі... мамо, всі піонери там були з комсомольцями. Господарство розтягнули, а їх із села прогнали.

— А Клавдія як? Учиться чи ні?

— Так, вона зреяла батьків прилюдно на мітингу. І їй дозволили вчитись, і піонеркою тоді вона стала.

— Добра вдалася донечка в Лепи! То оце й ти надумав відректися і то заради чого? Мабуть портупея сподобалася, правда?

— Вчитися хочу. І доведеться зреяти вас: через батька тепер мені проходу нема! Думаєте, не знають у школі. Вчора як насіли на мене, то, знаєте, плакав я.

— Клавдія тоді порадила, мовляв, не супротивляйся, Женьо, й пощітувала мене, як остались із своїм горем на самоті в класі.

— От тобі й Клавдія! - пробігла молодість Маріїна згадкою. І вона колись учила з Женевим батьком.

— Дивись, сину, може воно й правда, може необхідність у цьому є, але з батьком треба порадитися. А Клавдії скажи, нехай завітає до нас в гості, поки ще тут живемо, бо думаю, що й нас проженуть із села.

— Бачте, мамо, і Євген Пахмутович сказав, щоб я відрікся, бо дальнє вчитись неможливо.

— Еге ж. - і згадала Марія, як Євген Пахмутович, син попа, прилюдно зрікся свого старенького батька-священика. А тепер він — директор семирічки. Може так і треба, - подумала Марія. Нові часи, не те, що колись було...

В хату зайшов Женів товариш і забрав його на гойдалку. Докійка теж не втерпіла, пішла на вигін до дівчат. Хіба ж їй не кортить погайдатися? На те ж і Великдень, щоб радiti.

Залишилася Марія сама в хаті зі своїм горем. Така прикрість та ще в такий день. Журиться Марія новим лихом, лихом свіжим і небувалим. Взяла Євангеліє, що вчора подарував дядько Іван. «Отут Маріє, знайдете всі відповіді... читайте Євангеліє тоді, коли розпач приходить», — сказав і вийшов із хати, мов апостол. «Я знаю діла твої, і біду, і убоztво, але ти багатий, і зневагу тих, що говорять про тебе, ніби вони юдеї та ними не є, але зборище сатани».

Хоч радість утекла від Марії, але втихомирення потроху приходило і вона читала далі: «Кого я люблю, тому докоряю й караю того. Будь же ревнивий і покайся»... Закрила Євангеліє і задумалася. Хіба ж можна втекти від призначення?

— Ах, нехай уже іде так, як має бути! - і вийшла з хати.

Село справляє свято. Старші люди завели розмову — про що ж як не про події теперішні: «От позавчора згоріла церква в Білоцерківці» - каже сивий дідок до сусіда. Значить комсомолія надумала кіно в Божому храмі показувати замість страстної служби, як ведеться в християн, а далі запально: « Ну й кара Божа постигла, і механік згорів». Сусід гнівно: «Бач, кажуть, Бога немає, от тобі й немає! І паски не свячені, чи ж було коли отаке, щоб пасок не святили?.. В старовину он хоч жиди-oren-datori й витворювали неподобства в такий день, але в них хоч за гроші можна було церкву відкупити для служби Божої... Ни, ти побалакай з властю нашою, вона тобі заспіває таке, що з сорому очі вилізуть. Ех, і властъ завоювали»...

На вигоні гойдалка, і хоч комсорг стежив за тим, щоб гойдалки цього року не було, так де там! Проти парубків йому несила зі своїм десятком. Гойдаються хлопці та дівчата. Радіють... Малеча теж радіє: стукаються писанками, пробують у кого кріпша, тому й щастя. А піонери скоса поглядають на своїх однолітків — їм теж кортить, так вони ж піонери, їм не можна. А дядько Іван зчепився з комуністом, доводячи йому гріховність власті.

Женько взяв Докійку за руку і, показавши на озеро, ска-

зав:

— Докійко, ходім до озера на човен і попливемо на острівець, там буде, мабуть, нам веселіше...

— Правда, Женьо, там на острівці сині дзвіночки зацвіли — такі хороши!..

Блискавка за блискавкою прорізали чорні, ваговиті хмарі... Сунулась стихія на село, а вітер поривистий з холодними краплями дощу, аж стугонів понад високими вільхами, а сосни пронизливо шуміли... Сліпуча смужка блискавки промайнула в дворі Юхима. І з оглушуючим тріском блискавка влучила в дубок, що колись посадила Марія для життя. Розчахнула молодого дубка при корені й він безпомічно повалився на землю.

Марія тільки ахнула: — Нема... а тривога і жаль груди розпинають...

Програміло в селі і пішло далі, на кургани посунулись хмари, а в Марії пустка зосталася...

— Мамо! - гукнула Докійка, мокра як хлющ — в дорозі дощ застав її.

— Що, дочко?..

— Батька засудили...

Ну, чому ж Маріє так змінилась. Чи тобі звикати?

— На два роки.

— Отак...

— Якби не Давид Саренко, то може й п'ять років дали б... Ой як він обороняв на суді батька. І вже після суду сказав мені, що вже більше не буде адвокатом. Небезпечно, каже...

— А ти й віриш йому, вони всі однакові тепер — два роки, а за віщо? Та ж батько невинний.

— Певно, що так, але ж прокурор сказав, що наш батько дуже небезпечний. Найнебезпечніший поміж куркулями.

— Бо найграмотніший і чесний... Пішли в хату, обсушися, бо так і простудитись можна.

Марія підпалила хмиз у печі. Докійка скинула жакет і прислонилася спиною до печі: пішло тепло лоскотом поза соро-

чкою... от оцей огонь, такий він приємний, як намерзнешся або намокнеш та й станеш спиною до нього, як оце Докійка...

— А знаєте, мамо, Семена Пруса теж засудили разом з батьком.

— І бачиш, Докійко, за одне слівце, що сказав проти власті, а представниці здалося, що Прус може совєцьку владу отак повалити, от і засудили...

В хату зайшов Семен Довбня. Невисокий, присадкуватий, із широкими плечима, а голова якась велика. Навислі брови, мов дві плями на чолі, ховали повільні, задумані очі. На ньому лиха чумарчина, що на ліктях дірки мала, в подертих черевиках. Що то за черевики були? Майже босий Семен Довбня... в руках мокра торба з рибою.

— Доброго здоров'я, тітко Маріє, і ти, Докійко! - привітавсь низьким повільним голосом, подаючи торбу Марії, закрив очі рукою і хотів вийти з хати.

— Та зачекай, Семене, куди це так поспішаєш, а очі нащо закрив?

— Рибка вловилася сьогодні — перед дощем завжди вловиш, як не полінуєшся, бо перед дощем і спать хочеться, - зупинився Довбня на порозі. Йому треба зробити старт, тоді можна його вгадати по балацці, що він щось таїть.

— От закрив того, що мені соромно дивитись вам у вічі, Маріє Семенівно, от що!..

— Хіба ж ти винний, а за рибу дякую. Може колись чимсь буде відплатити...

— Не буде у вас ніколи нічого уже на відплату...

— Та чому ж?

— Я - пророк! І речу вам, не буде вже відплати мені. Не завернуть вам свого хазяйства.

— Але ж руки я ще маю...

— На гіркий кусень хліба вам здадуться руки, а життя не буде.

— А діти?.. Хіба й дітям пророчеш те, що й мені?

— І дітям те саме, а може ще гірше — влада нелюдська настала.

— А тобі покращає, Семене... правда?

— Ні, мені ще гірше буде як вам, бо я знат, якщо ви маєте, я з голоду не пропаду. Я з роду рибалок і рибалкою думаю і життя кінчти. Прощайте.

— Іди з Богом, Семене!

І пішов Семен Довбня, та ось він зупинився коло поваленого дуба...

— Бач як знівечило деревину, — сказав Довбня замислено, а перегодом тикнув пальцем у небо і рушив із двору.

Посеред села стояла найубогіша хата, ото й була Семена Довбні хата. Його знали в селі як великого дивака. Було Довбні десь понад сорок років. Від Юхима навчився грамоти, перечитав усі книжки, що були в селі, зупинився на Прудонові і читав його як євангеліє і кожному толкував чудні, незрозумілі речі. Довбню рахували забutoю людиною. Він нічим не займався крім рибальства. Та це йому давало лише сяке-таке прожиття. Отже, Довбня мав кусок хліба, який давав йому Юхим... І тепер він усім каже, що він пророк. Ну, нехай буде й так — то були часи, що тривожили кожного.

V

Аж до початку навчального року, Женє, «побратавшись» із Гавкою й Сашком, працював помічником рахівника в колгоспі — за це йому Сашко видав право на продовження навчання... І Женє з Сашковою посвідкою радо відійшов із села, не знаючи того, що відходив назавжди...

Та й надокучив Женє матері зі своїм базіканням про владу. Марія тільки охкала, мовляв, та тобі сину тільки комісаром бути і Сашко дуже помилувсь, що розкуркулив нас, кращої підпори совіцькій владі, мабуть, він ні в кого не знайде...

Докійка сміялася з Женя за таку відданість і посыдала до Семена Довбні рибу ловить, а Василь запрошує бути товаришем у супроводі отари овець. Сердився Женє на всіх і може мав рацію. Нового життя паростки він уявляв інакше,

як Докійка. І до Довбні страх не хотів іти, хоч Прудона вкрав у нього... Одного разу Довбня кинувся до чорного томика, а його немає. «Немає Прудона, немає й Довбні» - кричав Семен Довбня... Та то була лише погроза невідомому злодієві кулаком у повітря, помахом відчайдушним. Рибу він і далі ловив, і часто приносив Марії, бо Юхим був для Довбні золотим Богом.

VI

Юрко — сусід Юхимів з того часу, як розорили Юхимове господарство, ще не був у його хаті, хоч до того щовечора ходив на посиденьки. Він був заможним господарем, але перед розрухою розділився із сином господарством, отож тепер він був середняком, до колгоспу він не пішов, хоч Іван тягнув його туди, бо був тепер рахівником колгоспу, і йому Сашко Нечитайло щодня товче про те, щоб і батько був у колгоспі. Та Юрко, однаке, чоловік твердого характеру, і в гадці не мав усупільнюватись. Менший син Тимофій, що ось мав оженитись, так колотнеча перешкодила. Бач, Юрко казав: «Тимофію, скажи Парасці, щоб зачекала... Чи ж воно до весілля, коли Юхима отак зруйнували».

Ще було дві дочки в Юрка: старша Тетяна, задумлива і так як подивитись на неї, то ніяково якось ставало перед нею. Їй давно пора вийти заміж, але вона про це й слухати не хотіла. Все рвалась до монастиря — так де ж тепер ті монастирі? Нема монастирів і Тетяні немає де подіться із своїм горем. А горе в неї, бач, велике — Терентій Степан розлюбив її. Менша Оксана така, як Докійка — подруги вони. От іде Юрко до Марії і чомусь пригадав свою сім'ю...

— Оце, Маріє, вирішив завітати до вас, — сказав Юрко після привітання й присів на ослінчику. Завів Юрко розмову надовго, бо любив капітально події обговорювати.

— Отож ви вибачте, що так довго не був, бо хіба ж воно люди в нас, все можуть видумати.

— Та таке... — і Марія стояла перед сусідом, мов винувата.

— Ви вибачте, Юрію, що з нами таке сталося...

— Добрий день, вам! - ускочив у хату поштар Писаренко.

— Ось, маєте, Маріє, - і подав два листи Марії, - от бачите, від весни та до осені... Гарні дні стоять...

— Правда, що гарні. Давно й пам'ятаю таку осінь, - у відповідь сказала Марія, беручи листи від Писаренка. — Ну от, і знову два.

— А хіба що?

— Та ті тоді принесли лиху звістку, а ці? Та, мабуть, добра не жди...

— Так, чув я, що вас із хати будуть виганяти.

— Я теж чув, - каже Юрко, - і то не тільки з хати, а й з села виселятимуть. От чортополохи несказанні!

— Ну от, бачите, якби ви по три листи приносили, то може і в хаті зосталися.

Наступила незручна мовчанка. Марія боролася сама з собою... Що ж їй осталось робити? Яку відповідь дати цим двом чоловікам?..

— Докійко, ану обід готовий, а ти, Василю, побіжи до крамниці, ех, зап'ємо це все. Якщо вже з хати викидатимуть, то хоч востаннє тут вип'ємо чарчину! Бо може більше й не побачимось, двадцять годочків бачились.

— Мамо, чому ви отак безнадійно сказали, може ще й нічого не буде?..

— Ех, оте «може», дочки, нас із світу зжене колись. Якби не оте прокляте «може», то були б ми на Донбасі всі сімнею, а так маємо чекати висилки з рідної хати. Повезуть на смітник, ось батько в листі пише, на, Докійко, це твій лист від Саренка.

Писаренко крякнув... застряло слово кісткою в горлі.

— До мене прийшла бригада вчора, синів, кажуть, давай до колгоспу, якщо сам упираєшся.

— Наступ буде ще запекліший, - сказав Юрко, - он газета пише за стовідсоткову колективізацію, і за хліб пише. Державі, мовляв, хліба треба. А ями хіба не вміємо викопати на хліб. А нам хіба не треба хліба?

— Маріє, ви не журіться і не соромтесь, бо це всім кара прий-

шла, тільки й того, що не в один час, - сказав Писаренко.

— Маріє, ось моя рука, - подав Юрко руку Марії, - поки я живий, не дам згинути вам...

Що ж, Марія вірила в щирість їхню та, однаке, такий упадок... Бо двадцять років не два дні. Тяжко їй буде виходити назавжди з власної хати...

— Один раз в житті, як Юхим прийшов із війни, пам'ятаєте. Юрію, я з радості впилася... Чомусь і зараз мені хочеться напитись так, як тоді, тільки вже з горя.

Новий будинок сільради, збудований під керівництвом Юхима за часів непівського розквіту, хизувався фасадом міського типу: просторий ганок, обплутаний диким виноградом, затінював вхід до будинку. А найбільшою приємністю для ока були американські клени, що обгортали кругом будову мрійливим затишком.

Великі листки молодих кленів, уже ледь пожовклі, легенько тріпотіли під вітром. Невисокий паркан відділяв садибу від дороги, по котрій бігли в далечінь телефонні стовпи.

Сонце повільно закотилося за скелі, кинувши червоне полотнище на озеро, і те полотнище зачепило крайком вікна сільради та верховіття кленів, почало повільно зсуватися вниз і, здавалося так, немов десь в далечині, заграва пожежі притухала...

Сільрада стояла на просторому майдані, розділяючи село. На північ поміж вільхами одна частина, а на південнь понад озером друга...

В тій частині, що на північ, Яків Самсон, поглянувши уважно на захід сонця, а там було червоно, як у вагранці після вилитого чавуна, крикнув до свині, що мирно собі хрюкала і дивилася туди, де і господар.

— І щоб ще ти розумілась, бісова худобино, а бач розуміє, — сказав Самсон, підходячи до тину, що від садка (там і садок — три вишні, а все ж садок) присів на пеньок, який бозна-відколи гниє під тином.

— Мабуть, буря буде завтра, а буде, — він голосно чхнув від табачини, що потрапила до носа, виляявсь: — Ну що ж, іти чи не йти на те «екстренне» зборище? — не знати до кого він звертався: чи сам до себе, — до свого сумління, чи до того пса, який щойно прибіг і підстрибував перед господарем, і вже хотів лизнути його в щоку.

— Та відчепись, Кудлаю, кому кажу!

Кудлай після господаревого легенького штурхана, примостиився таки біля господаревих ніг і пильно слідкував за огником цигарки.

І от Яків Самсон, хоч і був бідняком, і хоч обов'язково був запрошеним на збори верховодів села, думав. Уперто думав: іти чи не йти на ті збори. Вже й темнота, погасла червоняvість заходу і по хатах засвітились каганці, а Самсон, курячи цигарку за цигаркою, вирішував. Довго вирішував, аж Кудлаєві набридло слідкувати за огниками і він, лизнувши господара в щоку, побіг на вулицю.

— Оце ще мені Кудлай! Але нічого не вдієш, значить треба йти. Самсон сердито махнув рукою, плунув і підвівся з пенька.

— Ну чого ж ти стоїш. Якове, йди вечеряти! - покликала жінка, ідучи від корови з дійницею молока.

— Та воно, мабуть, пора жінко... а що ти скажеш, чи треба мені йти на якесь «екстренне» зібрання. Га?

— В хаті побалакаєш про це, а якже...

Напроти Якова Самсона, через дорогу, садиба Семена Пруса, а за хатою аж до озера, простягнулася садиба Левченка, що вже аж на Архангельську опинився. Самсон був сусідом їм обом. І обох їх він поважав як добрих господарів, хоч і сам ніяк не міг вибитись у ті господари, але і не горював через те. От так жив, як Бог приказав. Був Самсон добрым теслярем і з цього жив. Мав четверо дітей: старший хлопець учивсь у містечку в семирічці, а менші двоє дівчаток ходили в сільську школу, а найменше дівча ще мале було — п'ять років усього. Мав корову - молоко було для малечі.

Копійчина водилася, бо в поті чола працював, і чого ще треба? І Самсон на затіяну «реконструкцію» села дививсь як на непотрібну річ. Він у душі протестував проти ліквідації кращих господарів.

— Так отож, жінко, серце моє чує, що з Прусовим сімейством буде те, що і з Левченком. Зашлють! Бо ж не даром Прусові дали примусовку, тепер разом з Юхимом на примусовці, отож їхнім сім'ям не жити. для того мене і кличуть до сільради. Ім,

бач, треба наших голосів, щоб було законно. А що ті сім'ї винні? Яків устав з-за столу, звернувся до дітей:

— Повечеряли, діти, подякуйте Богові і спати!

— Слухай, Якове, з дітьми я сама впораюсь, а ти йди, бо знаєш, лихо не по деревіходить, що ти зробиш, тож властъ кличе!.. не дай, Боже, пришиють підкуркульника, а тоді, що з тими малими без корови?

— Та знаю що властъ, але якось воно незручно. Ну скажи чого-небудь поганого про Пруса або про Юхима. Еге, і вони, бач, думають, щоб моя рука піднялася за виселку іх із села...

— Та може вони не для того тебе кличуть, може там у клубі треба зробити якусь кулісу. Виставу ж будуть ставити.

— Таке ти, жінко, вигадала! Куліси я їм давно поробив. Слухай... бачив я учора чоловіка у районі, а він там служащим, і от він мені по секрету сказав, що будуть виселяти решту куркулів із хат на смітники, ну от. А син теж казав, що семикласників підготовляють до якоїсь кампанії по ліквідації куркулів, пісні розучують, гасла малюють, отож, а ти мені про куліси кажеш.

— Чудний ти, Якове, я так. Чи ж я знаю про чоловічі справи? Ну так і кажи! - Самсон поцілував жінку на всякий випадок і вийшов із хати.

Із сільрадських вікон падало навколо в темінь яскраве світло. Самсон з ґанку заглянув у середину сільради, а там було, мов у театрі. Просторий зал освічений великими лампами, із стін пильно дивились портрети вождів, а вгорі над завісою червоною гасло: «..добить куркуля. Хай живе колективізація!»

У залі повно бідноти — опори совітської влади. Гуло балаканиною і диміло махоркою, а на сцені за червоною завісою, що просвічувалась світлом, здавалося, ніби коло огнища сиділи головарі зборища, сільські провідники. І коли відкрилася завіса, на авансцені показалася людина в особі голови комнезаму Мусія Гавки. Гавка був у куркульській чумарці, а сива шапка трохи пойдженна міллю, ворушилася у його руках.

— Так от, товариші, чи всі в зборі? - викрикнув Гавка, коли

побачив, що його поява не дуже вплинула на присутніх. Бо ма-
са думала: це ж Мусій, він щодня говорить те саме.

— Тихо, що, хіба я найнявся кричати. Питаю, чи всі в зборі,
тобто ви, моя опора в порядку, чи ні? — і він суворо подивився
на двері. В дверях показався Яків Самсон.

— Значить усі. Бо вже як Самсон прийшов, то всі, після його
ніхто ніколи вже не приходить. Чи не так, Самсоне?

Самсон швиденько зник десь поза спинами і присів на
задній лавці, подумавши: — Що тому Мусієві треба?

А Гавка кашлянув у шапку й почав знову: — Це буде, товари-
ші, наше «екстренне» таємне засідання зватись зборами опори
власті совєтської, її надії, гордості, бо власть на місцях із зако-
викою без вигадок куркульських. Отож ми, опора власті, вирі-
шемо цієї ночі не абиякі питання і винесемо постанову на дома-
гання директиви уряду й партії. От для цього виберемо прези-
дію зборів, щоб ніяка куркульська агентура не ляпала чорним
язиком, що це діло відбулося не по демократичному. Ну, так
давайте кандидатів на таке важливе діло!

Маса на хвилину занурилась у глибокій тиші, бо Гавка
забив їй памороки таким вступним словом.

— Ну, ну, товариші, шевеліть своїми мозками! — підбадьору-
вав Гавка.

— Ну й ну! На таке діло, товаришу Гавко, на мою бідняцьку
думку... й особа із залу заплуталась.

— Та що це ти, Четвертаче, водиш очима, мов кнур. Питаю,
кого? Може себе хочеш, запишу і тебе, ти ж член комнезаму,-
сказав Мусій Гавка, кладучи шапку на стіл.

— Та що я крайній? Їй-богу як маленькі: Кажи кого питаютъ?
Подивіться за стіл, хіба там є порожнє місце? Затіяли вибира-
ти президію, а за столом хто сидить — ото ж і президія, а ма-
са тут при чому, питаю, при чим тут ми? Вірно, товариші, чи
ні? А що ж до кнура, товаришу Гавко, то вибачте, я законну
жінку маю, з-під вінця, я, брат, привів дохати, а другі полюб-
люють...

— Ти не плещи своїм язиком — твій язик нам відомий. Сідай,
Четрертаче, висказався.

Четвертак почухався за вухом і, махнувши рукою, сів. Не буде ж він заводитися із начальством, за якогось там кнура. Той Гавка завжди щось утне.

— Так давайте, давайте кандидатів, товариші, — знов своєї Гавка.

— Запишіть Гната Оберемка. чим не чоловік, грамотний, хоч і головою зборів, то поведе.

— Це того Оберемка, що як та Швайцарія, нейтральний і на збори, бач, сьогодні придумав прийти. Я не радив би тобі, товаришу Олійнику, бідняче на все село, таких кандидатів висувати! Тут же буде наша бідняцька доля вирішуватися.

— А я чув, що нібито не наша, а куркульська...

— Ти наперед не заскакуй, от що я тобі скажу, Оберемку, а ти скачеш, як циган на морозі. Тут, брат, справа важлива буде вирішуватися. І всякий контрол по зубах! — почав хвилюватися Мусій Гавка, а Олійник:

— Ну, то нехай по-вашому буде, ви ж сама революція.

— До порядку... виставляйте дальше, що ж ви, мов кури на сідалі сидите.

— Нестеренка! — крикнув хтось.

— Нестеренко, товариші, неписьменний, що він тут робитиме?

— Сидітиме тихо, менше гріха буде! Хіба як неписьменний, так і в президенти не можна, хіба що на віки-вічні йому президентом бути?..

— Я бачу, товаришу Маскуне, ти даром з президентом носишся, це тобі, брат, не Америка, а советська влада, — крикнув Гавка.

Та й грамотний той Мусій Гавка, кожному знає що сказати. Де сила, там і право.

Довгенько ще вовтузився він із «підпорою», але нарешті знайшовся щасливець із низкою кандидатів і то прочитав як «Отче наш».

— Так от, товариші, бачу несерйозний підхід до справи, а до того і вредний, я сказав би, контрою пахне. Але ми контролу по зубах, як сказав товариш Гавка, а президента по с...., щоб виз-

нав нас укінці кінців, сволоч капіталістична. Отож я довго не затримуватимуся, а пропоную зборам до президії таких товаришів: від президії сільради - товариша Деркача, від КНС-товариша Гавка, від комсомолу - товариша Сашка Нечитайла, від безпартійного активу - товариша Чубука Семена, від жіноцтва - товаришку Зависла, від парт'ячейки - товариша Габелка. Оце й усі. Коротко і ясно, а то завели, мов діти!

— Правильно! Хто за цих кандидатів, прошу підняти руку, — сказав Гавка.

— Неправильно! А від піонерів? Хіба то не організація! — крикнув Олійник.

Мусій Гавка не звернув увагу, мовляв, дурний дурне й меле.

— Хто за такий склад, прошу підняти руку! Руки піднялися. А хто проти? Немає? Значить одноголосно. Прошу зайняти місця.

Ніхто, звичайно, не пішов із залу на сцену, бо як казав Четвертак, там вільного місця не було.

Гавка, одержавши право на головування, вже з-за столу крикнув:

— Отже, товариші, збори комнезаму з усіма представниками від усіх організацій сільради рахую відкритими... Порядок денний звісно такий: хлібозаготівля в нас храмає на обидві. Отож це буде першим питанням, а друге — ліквідація решти куркулів. Доб'ємо гада-куркуля і кришка. Отож другим питанням буде виселка куркулів за межі сільради. З корнем мусимо вирвати експлуататорів, і третє — колективізація, а вона у нас щось дуже шкутильгає... отже, це все і будемо вирішувати. Хто за таку повістку денну, прошу підняти руки. А проти хто? Немає. Тоді почнемо... Зал? А що там мусить бути особливого в тому залі? Чи ж це першина отак збори відбувати?! Люди вже втягнулися. Що буде, те й буде. — Гавка продовжував своє:

— Так от, товариші, тепер нам зачитає товариш Деркач, тобто голова сільради, хоч ви і знаєте, але я мушу ще раз підкреслити - він голова всієї владі на місцях, так як і я. А ви наша

підпора. Отож він зачитає нам директиви, а ви слухайте й добре міркуйте, бо це не таке собі простеньке писемце, а директива! - і Гавка, витерши червоною хусткою чоло, усівся в крісло. Голова сільради Деркач, розмахуючи директивою в повітрі, почав запально промовляти:

— Для успішного завершення хлібозаготівлі і колективізації на базі ліквідації куркуля, ми мусимо куркулів виселити за межі сільради так само безжалісно, як минулой весни виселяли першу категорію на Архангельськ. Повна ліквідація, товариши, буде запорукою успішного затвердження нашої мети. Отож завтра з куркулями ми повинні покінчити, - і Деркач сів на своє місце поруч Гавки. А директива, мов хижак, сполохала Якова Самсона і він уже не міг спокійно дивитися на президію — він відчув свою поразку.

Хто має слово сказати? - обізвався до присутніх Гавка.

— Правильно, мудро... добити глитая! - крикнув якийсь комсомолець.

— Ні, неправильно, неправельно значить, отак з розгону, треба поміркувати, бо це ціла закавика, оця ліквідація. Ми опісля будемо відповідати за кожного висланого, бо може бути так, що якийсь потерпілий до ВУЦВИКу чирконе або прямо поїде до Петровського зі скаргою на неправильні дії наші заявить, то тоді, що ти, свистуне, скажеш? Молодий ти зі своїм! Правильно, - сказав Четвертак. І що йому треба, отому Четвертакові, сидів би нишком. Ні, усе ж чогось добивається, а бідняк же і комнезамівська книжка в кишені.

І почалося! Збори розділилися на дві партії: одні з партією і комсомолом, тобто з Гавкою і Сашком Нечитайлом, а другі з ВУЦВИКОм і Четвертаком. Так, ніби «Вуцвик» проти колективізації чи ліквідації куркуля як класу, адже он директива прийшла на те, щоб її виконувати. Отже, отої Четвертак лобастий завів колотнечу, мабуть, до самого ранку вистачить вирішувати.

— Воно відомо, що проти директиви тяжко нам, але наприклад таке: в спискові зазначеній Юхим, за віщо ж його висилити з рідного села, значить хіба за те, що він був добрым чо-

ловіком для села. Оце і сільрада й усі громадські будівлі — це ж його праця. Це ж він дбав, клопотався, будував разом із нами. А комітет взаємної допомоги як був розцвів під його керівництвом. А кому він зробив кривду, кого він заглітав, а тепер дали йому примусовку, а ми родину збираємося викинути на смітник! - це Оберемко почав по суті справи, тобто по розгляду списків на виселку.

— Е, товаришу Оберемко, не туди завертаєш! А з петлюрівцями, хто знався, а хто Комісаренка врятував від розстрілу, а Комісаренко хто? Запеклий ворог совєтської влади — петлюрівець, що проліз до керівництва району. А агроном, що робив досліди в його господарстві — хто? Петлюрівець? Еге, товаришу Оберемку, не так воно скраю, а ти розплакався! Я от, припіром, йому кум, а перший підійму руку за виселку. Ти подумай добре над цим, бо і тебе можна приписати в ті списки за такі балачки — Гавка аж стомився від запальної балачки.

— Товариші, партія нас учила бути пильними до ворога, - почав секретар парт'ячечки товариш Габелко, - з того, що оце відбулося можна зробити висновок, що ми недостатньо політично свідомі. Куркуль є куркуль, і які б він нам користі не робив, усе рівно проти нас, проти совєтської влади, проти партії. Отут і розбазікування даремні, і шкідливі...

— Ну, так хто ще буде говорити? А може, щоб не волочитися з гадом та одноголосно бахнемо, а то розкололися! - знову Гавка за своє. Він чекав на відповідь, придивлявся до своєї «підпори», мов кіт до нових чобіт, стягнених з куркуля, чи немає де дірки, зробленої шкідником-куркулем.

— Так от я скажу, - підвівся Яків Самсон десь із закапелку, - рука моя не підніметься за виселку Пруса і Юхима, от як хочете.

— А ну вийди сюди, Самсоне, на перед, покажись нам. - запрошив Самсона товариш Габелко.

— Та чого ж я туди піду, чи ж я вас звідси не бачу?..

— А до колгоспу ти зараз чи не запишешся?! Мабуть так, бо після цих слів, Самсоне! - погрозив йому Сашко Нечитайлло, -

пиши, брат, заяву!

— Та ж моя жінка давно в колгоспі, а якщо вам треба щось зробити, кулісу яку, то покличте — зроблю, - сказав на Сашкову погрозу Самсон.

— Хто ж ти такий тепер, питаю тебе? Мовчиш? Знай же: ти підкуркульник, і квит з тобою, вийди зі зборів, підголоснику! - учешився Гавка до Самсона.

— Якщо вийти, то це можна, бо мені немає що робити тут...

— Іди, але язик за зубами держи, а завтра чутъ світ, щоб була подана заява в колгосп. Зрозуміло? - крикнув товариш Габелко.

Коли виходив Самсон, вся присутня в залі «опора» совєтської влади заворушилася. Подумали: Бач який сміливий Самсон, не побоявся всієї влади.

Десь аж після висловлювань і перевисловлювань, таки постановили: вислати куркулів за межі сільради. Директива-хижак таки породила дію, яка відбудеться завтра. Секретар сільради цю майбутню дію акуратно записав у формі постанови влади на місцях.

— Отож, товариші, всі чотири участки охоплюються чотирма бригадами. Завтра до схід сонця наступаємо, і під червону мітлу гада-куркуля, щоб і сліду не залишилося? Зрозуміло всім? Кажіть, кому незрозуміло, товариші, - сказав товариш Габелко.

— Не піду до Юхима, хоч і призначили мене в бригаду, - крикнув Оберемко.

— Оберемку, не будь Самсоном, бо полетиш пташе невтральний туди до Юхима, - погрозив Сашко Нечитайлло.

— Сашко, і для чого ти мене лякаєш? Хто бідніший у селі — я чи ти?

— Неважно. А ти все-таки завтра підеш до Юхима, це факт, і будеш виганяти його родину з хати — це другий факт.

— Ні, Сашко, цього не буде!..

— Не Сашко я тобі, а товариш Нечитайлло...

— Збори закриваю! - крикнув товариш Гавка.

VIII

Марія поралася в хаті... Гірке те порання було, але робила зі звички. Вона довбалась рогачем у печі, так довго як ніколи перед цим, ніби вирішувала отим довбанням щось складне й важливе. По її обличчі, що передчасно постарілось, відбивалися тривожні світляки...

Марії вночі приснився незвичайний сон, не сон, а якесь передчууття. «Це не перед добром... та воно й снилося не так як завжди» - сказала Марія сама до себе.

Вітер торохнув по залізному дахові зірваною цеглиною з димаря, а гуркіт обізвався по хаті глухим вдаром, що насторожило Марію... Марія, збагнувши в чому річ, видігнала від себе ще на деякий час те, що мало прийти: жорстоке й невблаганне... «Отже відрубав праву руку Юхимові Гавка». Господи, що за сон, к чому він — як його розгадати. Хіба й справді з хати виженуть. Та ні... якже це так? - і Марія обірвала ниточку думок, сердито штурхнула рогачем поміж недогорілі головешки дров. З печі полетіли іскри в комин, а мислі, як ті іскри заройлись.

Огонь повільно притухав... Марія сиділа на ослоні й без ознаки зворушення дивилася довго у незаслонену піч, мов крізь заслону, яка невідомо звідки взялась і заслонила життя... Ось півень із Юркового двору проспівав свій вічний салют назустріч світанкові, а Марія, підпершись рукою під щоку, сиділа сумирно й боролася із думками, котрі, мов вовки голодні, товклися в голові. Думки гризли самих себе, як молоді вовки старого вовка за немічність... Марія тепер шукала чогось, чого не знала ще, але те невиразне, незнане її кликало, гукало. Але куди? Вона не знала. Воно, оте велике звільнення пробігло так швидко над селами України, що Марія тоді не збагнула, не розпізнала його. Воно, оте велике й непокірне, обминуло Марію, не потягло за собою. От чому їй до безтями боляче за отим «за віщо»... «Утекти хіба від глуму. Забрати Василя й майнуть до Юхима в радгосп». Ні. Вона цього не зробить...

Засіріло у вікнах ранковою пеленою. Заглянув ранок у

хату стукотом і галасом ліквідації. Павутиння того галасу проснувалося аж до Василя на піч і розбудило його. З просоння хлопець не міг відразу збегнути, що скільки у хаті — хотів обізватись до матері та раптом, не виронивши ані слова, притих. Все зрозуміло. Василь прислухався зараз до розмови чужого чоловіка, що погрожував матері чим хотів, а вона бідна мати...

— Хоч би не сьогодні, ну через день-два, хіба ж отак нагло...

— Ти, глитайко, збирайся в одну мить із своїми потрохами, в цю мить, інакше вб'ю, як собаку, — грізно кричав комнезамівець Чубук.

Василь злякався таких слів. «Бригада» — жаске й огидне слово викликало в хлопця страх за маму: «куди ж збиратися наказує він?» - та й притаївсь, мов жайворонок від нападу шуліки.

— Люди добрі, за віщо отака наруга, що ж я вам зробила лихого, чому такі немилосердні? — Марія не знала, що їй прийшов кінець. Що ця дія, породжена директивою — безмилосердна. Вона цього не знала й даремно принижувала перед бригадою свою людську гідність. Бригада була невмолима, бо хіба ж їй уперше виконувати ролю перебудови села...

— Такий наказ вищої влади і влади на місцях. Така постанова з неминучим наслідком: вирвати куркуля з корнем! - сказав Марії голова сільради Андрій Деркач, Василів дядько. Від почутоого, хлопця аж дух підперло. А чи давно він із Женьком на весіллі тітці Мелашці розплітали коси і стрічку червону таки ж оцьому дядькові Андрієві, почесно передали. І так тоді радів Василь новим дядьком у шкірянці й капітанському кашкеті...

— Що ж ти робиш, дядьку Андріє? - крикнув Василь із печі... І що ж, дядько Андрій не той тепер. Він увійшов до хати, приніс із собою галас, що звіриною ліз до Василя крізь розчинені двері... Звідти від Терентіїв доносився розплачливий, а разом і благаючий крик людей, котрим надівалися лямці реконструкції села. Бригада розлізлася враз по всьому селі, бо така постанова, як каже голова сільради Андрій Деркач. Василеві хоті-

лось зараз виплакатись на грудях у матері. Образа нанесена дядьком, заливала його очі слізми.

Бригада: скільки разів вона була в хаті, скільки разів вона перекидала все дотори ногами; забрала майно, продавала із торгів і ще раз шукала хліба, грошей, золотої валюти і зброї.

— Це тепер до нас прийшли. Ех, дядьку Андрію, чи не міг би ти зупинити отаку витівку влади?

— Василю, збирайся сину, пойдемо, — і Марія вронила гарячу слізу, пекучу селянську слізу. Топтала ті слози бригада. І що? Вона на те й бригада. Вона виконує в дії урбанізатора почесну роля перебудови. Отож, нехай топче.

Марія в цю хвилину народжувалася вдруге. Одно життя пішло безповоротньо й безслідно. Чим же вона буде в новому житті, бо за її труд зганьблено її перед чесними людьми.

— Ех, діти... Діти, пропали ви тепер, — Марія слідкувала за рухом бригади, що витаскувала все з хати. Не дія, а якесь посміховисько було оте викидання, позичених у сусідів горщечків та лихих ряденець.

Голова сільради сидів на столику: на ньому синє галіфе, френч і капітанський картуз та наган, що висів на ремені — це все привертало увагу бригадирщиків, що мріяли бути такими, як Андрій Деркач, а він сидів, мов монумент. Сидить монумент реконструкції села, заглибившись у сільрадську книгу: часом брав себе за вухо, гриз зубами червоно-синій олівець, а зуби усміхалися плямою золотої коронки, він деколи підводив свої великі сірі очі й спідлоба позирав по хаті, де верещало рухом бригади... Гуркотіло кругом, мов у млині і, мов нарочито все йшло повільно — бригада смакувала такою дією.

Василь сидів на полу, що був помощений замість ліжка, забраного секретарем сільради Кулішем. Красиве було ліжко, розмальоване дяком Олімпієм: на бильці, що в голові, був янгел, що обнявся з ягнятком, а в ногах голуб з голубкою. Василь любив лежати на тому ліжкові і милуватись картинами, а голуби для хлопця були цілим життям. Цілі табуни голубів він викохував. От і зараз затріпалася під полом пара туркотів ла-

патих, бо якийсь бригадирщик потурбував мирне життя птиці.

— А де ж мої чоботи?! - оце вже лихо для Василя, якже ж нові чоботята та ще й подаровані дядьком Андрієм, і десь пропали — бригада потягла.

— Дядьку... І замовк Василь, бо Андрій Деркач не звернув на поклик племінника ніяковісінької уваги...

А соняшний ранок бавився з синьою шибкою у вікні. На віщо Василь заслонив вікно синьою шибкою, котру приніс із церкви як її руйнували і сам не знав. Отак, придумалось хлопцеві, ну й поставив, може, щоб сонце не так червоніло як сходить.

— Мамо, дядьку...

Марія поглянула на сина. Жорстокість і материнська привабливість боролися між собою. І коли хрестила Марія до ікон, що зловили схід сонця золотом візерунку і посміхалась до Марії, вона відчула полегшення. Марія завжди так робила, бо з молитвою починала свій день.

— Сину, немає чобіт, то не треба просить у їх. Візьми мої черевики, а їх не проси. Якраз до нашого прізвища тепер буде. Тепер я й справді Боса...

— Чобіт певно вже не знайти. Це ж сама властъ тут, - подумала Марія.

Василь, зашинуровуючи черевики, поглянув крадькома на дядька Андрія і думав:

— От який важний, хоч би поглянув. Ех, голово, хоч би крайком погляду звернув увагу на хлопця! - Василеві хотілося, щоб дядько Андрій підійшов до нього. От так устав би зі столика із доброю посмішкою, притиснув його до дужих грудей, котрі не раз підставляв морським вітрам і штурмам у Чорному морі. Отже, дядьку Андріє, ти був колись добрым дядьком. Найкращим з-поміж усіх дядьків, а тепер... І знову бажання у Василя, щоб він підійшов таки до нього й сказав: «Це жарт, Василю. Ми пожартували. Залишайтесь дома, досить із вас глуму»...

Але добрий дядько Андрій зараз властъ і директива в нього в

кишені. Не може ж він піти проти влади радянської. Він був дуже далекий від бажань хлопця. Та Василеві, бач, ранувато ще зрозуміти політику партії та уряду і якусь там класову боротьбу, тому й мучився хлопець. Хоч інші хлопці захоплювалися цим і закидали йому словечка, мовляв, ти, Василю, не товариш нам тепер, ти куркулик. А були ж вони на пастівнику всі однакові, рівні, пастухи та й годі.

Марія так, мов на смерть, засуджена: стойть посеред хати, зап'ята чорною хусткою, а лице бліде, ані крапельки того лиця хліборобського — обвіянного сонцем і вітрами, що грало здоров'ям. Постарішала Марія за цю коротку мить ще дужче, тільки очі буяли та прискали злобою на присутніх бригадирщиків...

— Андрію, чи не залишив би ти нас у хаті, хоч на тиждень — ти власть, усе зможеш. Сім'я, бач, не в зборі. Треба Докійку покликати від Юхима, Женя зі школи відізвати... і всі разом на виселку: що ж я буду робити з Василем — він ще малий... Отак, коли б вся сім'я, то тоді чи на виселку, то й на виселку. Умовкла Марія. Не викликала співчуття отака заява в Андрія. Тільки погляд Андріїв ні суворий, ні добрий, але чужий, такий чужий, що Марії зробилось шкода власних слів, пущених на вітер, значить.

А вухо, кумедне вухо Андрієве, в революцію прострелено не було. Десять разом з петлюрівцями бився проти чужої навали, бився за свою владу, от зачепила куля денікінська Андрієве вухо...

— Ти, глитайко, не затримуй нас всякими проханнячками: «сім'я не зборі», що ж там такого? злізеться... та до того, ти тут не одна, - визвіривсь на Марію товариш Гавка.

— Чи ви бачили, чи чули отаке... та ти ж кумом доводишся. Твою ж дитину Юхим до хреста носив. Схаменись, Мусію, - з жалем сказала Марія.

Мусій схопив якусь ганчірку і вискочив з хати.

— Е, що там з гадом несознательним розбалакувати! - бригадирщик, незнаний Марії, висказавсь у саме обличчя, - ти, пад-

ло контрреволюції. петлюрівська бандитко, не задержуй нас, бо не ти тут керуєш, а ми. Ось тобі куркулько несознательна — і невідомий . такий собі миршавий чоловічок. штовхнув Марію в груди. Марія поточилася на Андрія, що підтримав її від падіння...

— За віщо отаке? Чи ж це по закону власті, ти чинеш, зайдо? Вийди з хати!

— Мовчать, а то вирву язик. Гайда з хати! - крикнув зайда.

— Ось тобі! - Василь плюнув бригадирщиків в обличчя, - не смій торкатись пальцем моєї матері!

Бригадирщик підійшов до Василя й потягнув його за вухо.

— Не треба галасу підіймати. - Ви мужчини, чого пристали до жінки?! - крикнув Андрій тоді, коли бригадирщики обступили Марію. Василь, пригорнувшись до матері, і ані слова, тільки очі: дві голубі квіточки, повні сліз від нанесеної обіди.

— Товариш голова, дозвольте забрати ікони — Марія підійшла до столу, а Василь почав збиратися із своїми речами.

— Я вам не товариш, громадянко Боса, а ікони беріть, - сказав Деркач. А тоді тихо щоб не чула бригада:

— Маріє, невже ви не розумієте? Такий час: держіться, терпіть... — І Деркач хлопнув палітурками сільрадської книги. Все скінчено. Дія породжена директивою розгорнулася... Вона входить у силу по хатах і по дворищах, призначених на виселку...

Марія, перехрестившись до ікон, припала до Божої Матері поцілунком. То був поцілунок спрагlosti і до болю тяжкий. Вона зняла ікони зі стіни, що колись власними руками викладала. Вирвались із під знятих ікон сухі квіти: васильки, гвоздики, материнка та безсмертники й шелехнули додолу. Мертвим запахом повіяло від васильків, а безсмертники свічками здавалися. Згадалось Марії давнє: маревом пробігла молодість і день вінчання з Юхимом. Найкращі, а часом трудні двадцять років, ось вона взяла разом із іконами й винесе їх із хати й від них не залишиться й сліду, від тих двадцяти років життя.

— Ех, та й годі, - сказала Марія аби щось сказати...

А в хаті пустка, така небачена пустка, аж моторошно.

Залишились тільки фотографії на стінах. Марія оглянула хату — мов не своя: Думи, як ті хмари осінні налягли на Марію тягарем безпросвітності....

— Ой, Боже, кумо Маріє! - крикнула Юрчиха, - отак нагло, як же це так? - а очі в Юрчихи повні співчуття до Марії, не очі, а смуток. Марія ні слова не промовила, та хіба словами вимовиш такий біль жіночий...

— Так оце й усе. Кінець значить. Вік ізжили ж в сусідстві, свій жіночий вік. Та це неможливо отакої витворювати цій власті прибитій. Та в щії власті не всі вдома, от що, де ж це видаю отаке?..

— Ex,! - вирвалось в Марії,- прощавайте...

І дві жінки поцілувалися. Юрчиха за слізами нічого не бачила, а ненависть до власті запала глибоко у душі. Затаїлась ненависть велика на власті прибиту...

Голова сільради чув те, що сказала Юрчиха, але спокійно прийняв вразливі слова. А Марія? Що Марії, коли вона приречена на таку ганьбу. Вона закрила руками обличчя і ні словом не обізвалася, тільки жмуток коси висувавсь з-під чорної хустки і, здавалось, в цю хвилину посивів.

Василь відчув велике матерене горе і йому стало соромно. Соромно за дядька Андрія, а злість на бригаду мучила хлопця, але що ж зробиш — малий він іще.

— Прощавайте, тітко Одарко, - сказав Василь до Юрчихи.

— Мамо, я зніму фотографії...

— Познімай їх, може на пам'ять зостануться, якщо ще приайдеться десь оселитись...

А на дворі кипіло... Бригада погружала куркуля на підводу. Сходило сонце і кидало крізь сосни бризки росяні. А вітер підхопив шелест сосон і поніс крізь відчинені двері у хату...

— Все! Забирайтесь! - відчеканив Гавка.

Бригадирщик-зайда стояв у сінях, мов вартовий, і пильно вдивлявся на стелю, де був прохід на горище, з котрого він щойно зліз, скинувши залишки після розкуркулювання. Бач, прозорливий був — познаходив старі калоші та вузлики насін-

ня, такі маленькі, як наперсток і стоїть тепер сторожем коло того майна, задравши голову, а голова його, як гарбуз — кострубата й незрозуміла. А, бач, щось вирішував чоловік тою головою:

— Куркульня!... Драбину пофарбуvala! - він зачудувався червоною драбиною. І його подив привернув увагу й інших. «Смерть куркулям!» — ударивсь крик бригади попід залізним дахом. «Смерть куркулям!» — понеслося по селу...

Бригадирщики обхопили колом Марію й Василя і попровадили до підводи. Марія, як тільки переступила поріг, відчула порожнечу, яку нічим уже не можна заповнити. Тільки ікони, зв'язані рушником в руках, та Василь рядом. Іде Марія до воза, мов на ешафот...

«Смерть куркулям!»... «Ура! Хай живе...»

А сонце повільно пливе, відірвавшись від обрію. Нахмурене сонце торкалось селянських стріх і пливло поміж будівлями, зупиняючись тінями... Стрепенулось село — не хотіло віддавати мешканців своїх...

Марія злізла на віз і швидко заховала під ряддину босі ноги. Боса Марія, боса, невзута! - крикнула бригада.

— Боса глитайка. Ура! - заревло з уст найлютіших.

Юрчиха пропхалась крізь юрбу до воза, і так, ніби винна:

— Кумо, нате мої чоботи, бо дорога неблизька стелеться...

— Васильку, прикрий мене рядном, не можу... не можу даліше, з головою, сину, накрий. Не забудь, сину, довіку цього глуму, - і повалилась Марія на ікони грудьми, а Юрчиха вирвалась із юрби і вже в своїй садибі, зустрівши Тимофія, сказала:

— Іди, Тимофію, та попрощайся з хрещеною, бо може вже й не побачишся, іди сину!..

Тимофій, що щойно прийшов від озера, скинув із плеча торбу з рибою, котра ще биласа життям. Він озирнувся навкруги, поволі попрямував у Юхимів двір, а там, мов на ярмарку: людей набилось повний двір. Посходились односельчане: хто поглумитись з Марії, а хто поспівчувати... І вже, коли Тимофій підійшов прощатись з Марією та Василем, підбіг Сашко

Нечитайло й смикнув його за полу піджака:

— Чого ти лізеш туди? Хочеш, щоб пляма й на тебе лягла?

— Іди к чорту, дураче, я йду з хрещеною попрощатись!

Підвода готова була рушити з двору кожної хвилини. Підводчик, молоденький комсомолець, котрого в селі називали Шибко, хоч він цього не долюблював, бо мав справжнє прізвище Шимко, державсь за віжки і слідкував за знаком, коли вирушати з двору.

Тимофій подививсь на Шибка, плюнув і подумав: бач, як хвацько держиться за віжки, за чуже взявся, падло!

— Прощавайте, мамо хрещена... прощавай, Василю! — Тимофій кріпко потиснув Василеві руку, а Марію поцілував у чоло. Прощавайте...

— Нічого, Тимофію, не приймай так до серця, - сказала Марія і втихла.

Тимофій вирвавсь із юрби і вже із-за паркану крикнув:

— Прощавай, Василю! - і Тимофій не втерпів. Заплакав. Як же це так, хіба ж Василь винний, що його везуть десь? - подумав Тимофій.

«Прошай, Василю» — зависло серед двору...

І почали сусіди прощатись, кидаючи ненароком, щоб і бригади-рщики не вшолопали, доброзичливі слова й обіцянки допомоги, хто чим зможе...

— Не дамо загинуть, - сказала баба Лукія і відійшла від воза геть, аж у куток подвір'я, де стояв Юхимів брат Іван.

— Бачте, Іване, це кара Божа...

— Так, бабо Лукіє... Я відчуваю всю глибину пророцтва пророків...

Високий осокір під яким стояв Іван, роняв пожовкле листя на камінь, що наче сірий бик лежав у Івановій садибі.

— Дивіться, бабо Лукіє, на той камінь, він бозна коли отут, і невідомо звідки він узявся, і ніхто його сюди не приносив, і ніхто його звідси не віднесе, хіба-що розтрощать, а тоді по куску розкидають.

— Правда, Іване, твоя, - замислено баба Лукія поглянула на

камінь...

— Отож у Євангеліє сказано: «і піде брат на брата, батько на сина й син на батька».

— Люте врем'я, сину...

— Я не піду прощатись із Марією, бо не можу, хай вона вже мені вибачить, але допоможу чим зможу, хай тільки оце кипіння скінчиться. Це, бабо Лукіє, казан людський кипить. Такий час, що його не обминеш. От я всю біблію перечитав і думаю: так має бути. Ще гірше буде. Мор прийде. Страшний час настане за те, що ми розсварені властю. Вже недалеко той рік. Я його чую, як він наближається, серцем чую...

Баба Лукія не витримала погляду Івана — пішла геть. Іван співчутливо дивився на підводу і перебирає, мов чернець чотки; глави й розділи з Євангеліє, відшукуючи потрібний і влучний вислів...

А біля підводи збирались люди: везуть же з села Марію, може вже ніколи не побачиться. Бригадирщики глипали на тих, що прощаються ненависно, а ті уникали поглядів бригадирщиків.

Василь це добре розумів і знав: хто радів цим, а хто ні. Десь дальнє поза дорослими: табунцем хлопці та дівчата, однолітки Василя махали йому руками: «прощай, Василю». А ті, хто прозивав його «куркуликом» крутились поміж бригадирщиками і злобно поглядали на Василя... Марії ж було до всього байдуже. Вона не чула нічого, бо моторошно стало від такої ганьби.

— Дуй куркуля! - влетів на подвір'я активіст Федір з червоним прапором в руках — смерть куркулям! - крикнув і підбігши до вікна, вдарив древком прапора по вікнові. Дзенькіт скла насторожив Марію: «Боже, Боже наш» - перехрестилася Марія - «хочби скоріше вже рушали!» Марії хотілось скоріше вирватись з рідного дворища аби не бачити такої нарути...

— Но, но. куркульські клячі, вивозьте з двору куркульку, - оперезавши звороستиною по конячих ребрах, Шибко дико подививсь на Василя й звернув погляд у бік на Федора з прапором, зупинивши коней...

— Дуй куркуля! - якось дико крикнув Федір і штурхнув прaporом Василя в груди. Штурхнув ровесника революції червоний прapor, боляче штовхнув не Василя, а тих хто йшов за ним, за червоним прaporом власті завойовувати.

— Ти, чудило, - сказав Василь і схопив прapor руками, відводячи від грудей.

З-під осокора прожогом кинувся дядько Іван. Очі в нього палали люттю. Лице налилося краскою сорому за вчинок Федора. Іван тиха людина, що зачитавсь євангелією, не витримав:

— Ти, кодло безвірне, що тобі він винен? - і вирвав прapor із рук Федора, і оперезав його по плечах древком.

— Навіщо лякаєш хлопця? Яку він провину перед тобою вчинив — прapor у Іванових руках тремтів перед юбою...

— Що? Я за це, оцей червоний прapor захищав від контреволюції, га? Ти, сволото! У мене п'ять ран на грудях через цей прapor, чи він для того тобі даний, щоб його зневажати? Іван роздер сорочку на грудях і показав рубці ран. Червоніли рубці на грудях, а бригадирщики стіною стали поміж Іваном і Федором, а люди, що прийшли подивитися, почали розходитись...

Голова сільради підійшов до Івана й почав заспокоювати його.

— Іване Прокоповичу, вгамуйтесь, не годиться так.

— Що? Ти, Андрію, не можеш захистити від непотрібного глуму родичів, де ж твоя совість?

Василь радів душою дядьком Іваном. А Марія аж тепер відчула по-справжньому затаєність непримиримості Івана до власті. Голова сільради, щоб не роздумухувати цим прикрим випадком непотрібного ускладнення, подививсь Іванові співчутливо у вічі і тільки сказав:

— Ой, Іване Прокоповичу, перестаньте...

Червоний прapor був між ними як віха дороговказу.

— На, Андрію, і не глуміться з прaporом, а я піду звідси. Знаєш, Андрію, шкрабе мене невимовний біль! - Й Іван пішов із двору. Андрій відчув гострий погляд Іванів, десь глибоко в ду-

ші і щоб звільнитись від усього, що почало турбувати його, він крикнув:

— Рушаймо!..

Шибко сердито сіпнув віжки й коні рушили з місця. Білогривий лошак не хотів іти з двору. Василь миттю схопився із воза і взяв лошака, свого коханця, за гриву, і він спокійно, лизнувши Василя в щоку, підкоривсь своєму юному господареві. Василь на хвилину заглянув у минуле: позаминулой весни представник по розкуркулюванні застрелив лошакову матір — ворону ардемку. Вона була накинулась дико на чужу людину, що хотіла її взяти, і затоптала б непроханого гостя, та куля вгамувала її, зоставивши свого наслідника, ще потребуючого материнського молока. І от Василь виходив лошака, годуючи його маленького молоком через соску. Всяким зусиллям удержував і виховував коника, і він тепер підрісши, був найгарнішим стрибунцем на все село. І був такий плохий, що мала дитина ходитиме попід ногами, то не наступить.

Юрба розступилася, даючи дорогу підводі. З гуркотом і гиком бригадирщиків, вискочила підвода крізь безпарканне подвір'я на вулицю... Сюди, на перехрестя доріг, під'їжджали підводи з інших кутків села: з Галютиною і Луччиною сім'ями.

Шибко крикнув якийсь новотвір по адресу куркулів і підводи рушили на майдан до сільради, а за підводами бригадирщики з червоним прапором. Майдан зачервонів від сходячого сонця, що пробивалося понад дахом сільради і заіскрився в трепоті будяків і полину. Вітрець ледь куйовдив вершки тополь, що лосніли жовтіючим листям...

Зганяли підводи виселенців-куркулів зо всіх кутків і хуторців в одну валку. Прибувші з району міліціонери, брали виселенців під свій конвой. Один міліціонер з новенькою емблемою робітничо-селянської влади і в такій же уніформі, «що дай — не вдержуся» зупинився коло Василя, що сидів сам на підводі, бо Шибко кудись шмагонув.

— Ти, що сам, куркулику, а батько й мати де поділиться? — запитав міліціонер, а далі, після короткого роздумування, підняв рядно і: — А, схovalася від совєтської влади!...

Марія лежала ниць і мовчала.

— Чому ти, куркулько, боса? Чи не вистачило грошей на чоботи, га? Колись же ви були багаті, у витяжках ходили, чи не правда? - і міліціонер війнув полами новенької шинелі, зиркнувши задоволено на чоботи наваксовані, і далі почав своє:

— Га, ви ж носили кольорові чобітки зі срібними підковками і під музику витанцювали, чи не так було? - та й мотнувсь в'юном поміж возами, тільки форменний картуз ходячою державою виднівсь поміж людьми.

— Так, так, іроде недоношений, було, - сказала Марія, підвідячись.

— Мамо, взуйтесь. Нехай не гавкають!

Марія взулась у чужі чоботи і боляче зітхнула.

— Дай, сину, сінця стригунові. Він же ще не годований сьогодні!

Василь подавав стригунові сіно пучечками, а він задоволено і обережно вибирав кожну сінницу з рук господаря. І так було мило спостерігати ту велику дружбу між твариною і людиною, що серце розкроювалося від згарища людських почувань, котрі згоріли в боротьбі за щось краще...

Майдан був забудований новими будівлями: сільрада з великою залею для вистав і кіно, кооператив, новенька майстерня для виробу лозових меблів. Це все вибудоване під час НЕПу Юхимом, бо він був членом сільради і завідував секцією будівництва.

А ще дальнє стояв чималий сарай, а в ньому: двигун, молотарка, косарка, снопов'язалка, сіножатка і кінні граблі. Це була здійснена мрія Юхима, бо він був головою комітету взаємодопомоги і от, уклавши капітал у цю машинерію, село не потребувало комусь кланятись, якомусь глитаєві, як казав секретар цього комітету.

Майдан стугонів, мов ярмарковище під час наїзду ярмаркувальників. І справді, коло сільради, мов ярмарок: іржання коней і галас, тільки й того, що замість жартів ярмаркових носився плач та покрики ліквідаторів. Той плач людський

схлипував тихо у рукав або й викрикував деколи голосно й розплачливо поміж старшими сивокосими жінками. І от, всяк по-своєму розумів цю акцію ліквідації куркуля — це виселення людей із рідного села: чимало було таких, котрі співчували виселенцям, а були й такі, які лаяли їх, раділи цим, ось хоч би оці чотири сільських пройдисвітів, що придивлялися до розкуркулених та лаяли їх у вічі непристойно, вони викликали їх на розмовну дуель, але куркулі не звертали тепер уваги на їх...

Затарабанив вітер по залізному дахові сільради так, мов хто кинув каменюку, аж начальство задерло голови й прислушалося в порив вітру. На ґанок піднявся представник райвиконкому товариш Крикун і промовив:

— Тихо, куркульня! Говорю тепер я, чуєте, я, тобто уповноважений району балакатиме з вами а ви, бідняки, і члени комнезаму теж припиніть свою дискутацію — він певно хотів сказати своє «дискусію», але в нього не вийшло, а вийшло нове слово, якого ще ніхто тут не чув і воно з юрбою зробило своє, як і кожна новинка. Всі замовкли.

— Так от, куркулі, хоч ви тепер уже ніщо — просто недобитки ворожі, бо у вас там у голові контрреволюція сидить, петлюрівська республіка живе й там майорить жовто-блакитний прапор, котрого ми не можемо роздерти, як ваші господарства, але ж час зробить своє... Отож вам по директиві партії і уряду і по волі більшості селян вашої сільради або простіше так сказати, на підставі рішення президії сільради, чуєте, і активу, а також рішенням комнезаму дозволяється жити, але не в межах сільради нашої, так сказати, одним повітрям з вами я далі не хочу дихати. На пустирі, у провалля, у ярути вас, щоб зрозуміли ваші куркульські голови, що то таке караюча й прощаюча рука радянської України, а не республіки на колесах. Зрозуміли?

— Ура, ура, товариш Крикун, правильно! - гаркнули чотири пройдисвіти, але інші мовчали, бо не второпали. Крикун описав у повітрі великий знак запитання і підняв палець угору:

— Отож я сам знаю, що правильно, а тому ви, куркулі, терміново, розумієте, негайно виселяєтесь за межі сільради, як куркулі третьої категорії — Крикун почав ритись у портфелі і упевнившись, що директива там, поправивши модну кепку «ленінку», тихо сказав голові сільради:

— Починай ти свою промову, але, знаєш, щоб припекло їх!

— Так, товаришу Крикун, звичайно, я коротко, але по-діловому.

— Так давай!

Голова сільради вийшов наперед Крикуна і сказав до куркулів:

— Куркулі, ваші господарства ліквідаються і передаються в колгосп, а ви виключаєтесь із списків наших громадян, бо така сама кількість прибуде в межі нашої сільради з чорнозему, куркулі з чорнозему прибудуть сюди сьогодні — і він закінчив.

— І буде поселена там, у кучугурах — докінчив Крикун.

Він показав на білі кучугури, що ледь синіли селюжину з-під сходячого сонця над ними.

— Ми вас виселяємо в Кубракову балку на чорнозем, так сказати, годі вам кублитися тут у піскуватій землі, і будете там щасливо жити без нас, а ми без вас і... і він не скінчив, махнув нашвидку паперами, що держав у руці і зупинився.

До сільради під'їдждала валка підвід із куркулями з чорнозему... Крикун подав знак рушати і скочив із ґанку. Скрипнуло між возами і валка рушила під проводом комсомольця, що буяв на коні з гармошкою в руках. Розтягнув він гармошку «на всю», а другий комсомолець коло нього на миршавій кобильчині вдарив у бубон, аж конячка поп'ялася назад. Оперезала несподівано музика виселенців, мов гадюка холодним хвостом по тілові.

Розминулися дві валки виселенців на майдані, обминувши руїну церкви, «кубраківці» поїхали далі, зникаючи у вулиці між курявою — валка з чорнозему зупинилася коло сільради перед ґанком на виду начальства.

Сіпнулася гармонія і вмовкла, а бубон мідними врязкальцями зустрівсь із сонцем і притих, якось незвичайно, мов від

сорому вмовкає пустун-дітвак. На мить прийшла тиша і виселенці з чорнозему здригнулись — вони аж тепер збагнули свій стан...

Вони, люди з чорнозему, вислухували промови активу радянської влади в селі чужому, ще не баченому ними, і робилось їм, людям із степових просторів, якось немило тут і чужо...

Валка скрипнула і рушила на призначане місце в кучугурах. В'їдався в очі сірий супіскуватий ґрунт добрим господарям, що звикли тішити господарське око на чорноземі. Тьохнуло серце — засіріло в очах туманом...

Голова сільради, прийнявши нових громадян у своє володіння, відмітивши у списках, що з району надійшла кількість підвід, передав дальшу опіку над ними призначенному від сільради уповноваженому і пішов з майдану.

Сонце підбилося під снідання, воно тепер то ховалося за хмари, то вилазило з-під хмар і усміхалося до всього живого... Два міліціонери стерегли валку з рушницями напоготові і, здається, регулювали сонцем, бо від їхніх поглядів залежало тут перед переселенців, а сонце гралося на цівках рушниць, викидаючи близкучі зайчики.

Начальник із центру зі своєю свитою їхав спереду валки. Відгодовані коні вилискували ситістю і тягли бричку, граючись. Він, начальник, сидів привільно у бричці, напівсонно прижмурюючись... А коненята з випуклими ребрами тягли виселенські вози з великою напругою, бо пісок в'їдався в обводи коліс. Над валкою, так ніби над похоронною процесією, висіло пригнічення... Ось кінець лану і стерня житнища зійшлася з границями кучутур: стерня жовтіла, а пісок білів, аж у вічі різало, а далі кучутури тяглись, аж до обрію пасмом, понад озером, що ховалося десь на північ у лісі.

Коні вибивалися із сил, сапаючи тягли вози, ловлячи по ребрах удари погоничів. Хто міг з виселенців, скочив із воза й попихав. Міліціонери, як навіжені:

— Ану поможіть, поможіть коненятам своїм, попихайте. кур-

льня, пхайте, таку вашу мать! - і не без штурхана обійшлося тут, якісь бабусі під зад.

— А щоб ви пощезли, безстидники, добре, що маєте добрі коні та ще й під верхом, халамидники державні, пройдисвіти, а ще й владою називаєтесь - не далася безкарно себе осоромити, ту-генька бабуся, попихаючи воза.

Коні взялися милом, здухвини грали гармоніями, а міліціонери все погавкували на виселенців, щоб попихали, а комсомольці-погоничі й собі підгойкували, більше на виселенців, як на коней...

— І чого їм треба проклятим? Он більше начальство, із самої Росії, та й то мовчить... А вони тобі, мов собаки з прив'язу! - казала інша бабуся своїй невістці, котрої сина заарештувало ГПУ і безслідно запровадили в простори «необ'ятного Сибіру».

Валка завернула за високу кучутуру й зупинилась. Начальство виїхало на галевину між кучутурами й теж зупинилось. Воно, те начальство, робило таке враження своїми рухами, ніби готовалось до бою; чогось сичами понадувалося і довбалися в своїх портфелях...

Двадцятитисячник, російський чоловік — «істіно руський» як він часто себе називав перед селянами, заганяючи їх до колгоспу. «Я з Тамбова - казав він, не з якоїсь мазепинської Полтави, я розумію, що то є советська влада і, що то є колхози».

Начальник виблискував шкуратянкою проти сонця, а з-під неї вибивався горбочком наган. Він підвівся у бричці і скочив додолу. Бричка колихнулася на ресорах, а він любо прицмокнув від самозадоволення. Його кирпате обличчя з підпухлими очима з помітною жовтизною, наблизалося до виселенців повільно як марево... Вітер теліпнув відкоти будьоновки, вони бились об бороду так, немов птахи крильми. Чим ближче він приближався до валки, тим дужче в нього закипала ненависть до виселенців-куркулів. Він аж мінявся на виду, а рука лягла на кобуру з наганом і конвульсійно здригалася, а далі розстебнув шкуратянку й перетягнув наган на пузо, що звисало через ширский комсоставський ремінь з бляхою. На блясі

п'ятикутня зірка мідніла і мідніло обличчя начальства... Ось до начальника повільним, розважистим кроком підійшов уповноважений для виселенців з чорнозему, став поряд нього, несміливо промовив:

— Товариш Афонов, тут же води немає... Це ми випустили з-під уваги при плануванні, - він сказав це тихо, щоб ніхто не чув.

— Що! - викрикнув Афонов, - вони собі достануть водиці з-під кургана, бач, розплакався над ними. Теж мені комуніст! - блимнувши гнівно на виселенців:

— Будем вигружатися, кулакі!.. Тут, ось тут, - тикнув Афонов на середину галявини, що розпихала кругом себе кучтури й жовтіла посохлою травою та одиноким осокором. Афонов тикнув своїм підрізаним пальцем в осокор, а уповноважений почав вичитувати виселенців по списку.

Кожна викликана сім'я під'їдждала до осокора й скидала пожитки з воза. Комсомольці-підводчики придивлялися до речей і що кому подобалось знову брали з кучі й клали собі на віз як трофей колективізації і ліквідації куркуля, як класу... І коли закінчилось вигружання возів і порожня валка з комсомольцями від'їхала геть, а за ними від'їхав і Афонов, не вимовивши ні слова при від'їзді, тільки хижо шулікою позирнув на людей, котрі були між двома гранями розпачу й сміху.

Уповноважений підійшов до групи прибулих комсомольців із сільради для ведення служби по охороні вивезених «людей з чорнозему», як хтось встиг дати їм таку назву, і зробив їм відповідну інструкцію...

Комсомольці гедзями розлетілись між виселенцями. Хоч виселенцям хлопці ці й не були знайомі, але вони по вчинках однакові по всьому «есесерові», як винесла висновок котрась із бабусь... І от серед кучтур, де ще недавно ходили лише стада овець під свист сопілки пастухів або під пустельний подих вітру, що аж свистів поміж селяжиною, де літом сонце розжарювало пісок, що бosoю ногою не стать, і де так приємно синіла селяжина, вилискуючи проти сонця червонястою ко-

рою — тут тепер відбулась розправа над людьми з чорнозему. Ті самі пастухи, що гарцювали по кучутурах, тепер підрісши, гарцювали по людській достойності...

— Гей, чорнявко-куркулечко, моя красуне, я тебе сюди хотів давно, і от діждавсь, і тому й питаю тебе, моя крале, чи не підеш за мене заміж, га? Я тебе покохав так, що знаєш... Чуєш, ти? - почав викаблучуватися перед дійсною кралею-дівчиною комсомолець, а другий йому допомагав.

— А так, кралечко чорноока, холодно буде тут ночувати, серденько, то краще вже заміж іди, як ото трапляється чоловік, що не гребує куркулькою. Хі-хі, дурненька, іди! - і він піdstупив поближче до дівчини. Дівчина спочатку вагалася з відповідлю, а потім сміливо поглянула нахабам у їхні каламутні очі, чорними як ніч очима і вони відсахнулись від неї. Не витримали сміливого погляду.

Але причепились до іншої дівчини, ще молоденької із синіми, як весняне небо очима, і такої сором'язливої, що аж плач бере...

— Гей, білявко, тобі оцей пісок буде тепер замість подушок — і комсомолець набрав у пригорщі піску з-під кучутури й війнув ним:

— Ось, бачиш, отак ми вас розвіємо, куркуленятка, по світі білому, виходь заміж за мене, - він підійшов до купи речей і скопив подушку: розрізав наволочку і труснув пір'ям. Сипнулося пір'я, мов лapatий сніг. Укрилася балка пір'ям — люди знітилися, зітхаючи, а він говорив далі, ніби нічого й не трапилось, скопивши дівчину за руку: - то краще тобі стати поруч мене, куркулечко! Воно правди ніде діти, в хаті в мене не чисто, бо без матері обхожусь, але все ж буде тобі краще в мене, як отут серед кучутур і куркульської класи. Ідем, дівчинко, хоч і зразу — ти така гарна. А потім притих, бо вибалакався, а дівчина рвонулася і:

— Ти з виду непоганий, хлопче, тільки пришелепуватий. Пришелепа ти, комсомольська! - і вирвалась дівчина, козою стрибнувши між виселенців...

Глузували комсомольці з виселенців, як могли: ось один схопив відро й качалку з кучі речей якогось господаря та й ну, обхід робить кругом, вибиваючи у відро качалкою, приказуючи:

— Бам, бам, бам виселенцям куркулям, куркулям бам, бам — а товариші його сміялися, зібравшись у гурт, іржали, як молоді коники. Особливо чудно їм було, як ото він кумедно ногу піднімав, немов солдат на муштрі.

— Го-го, дивись як наш Стецько парадно вибиває, ну й стерво ж! — казав хтось із них у захопленні, руки потираючи.

Виселенці стояли, а дехто з немічних сидів на клунках, та й не знали, що їм на це сказати і от дивилися на цю комедію, як на напасть...

Довго ще тягнулись різні вибрики комсомольців, аж поки не зупинив їх уповноважений, бо, мабуть, йому набридло це, міліціонери тільки суверо поблизували форменними атрибутами держави...

Підводи з колгоспу привезли дерево, очерет та солому, певно для будування землянок. Старенькі підводчики скидали нишком це все з підвід і поїхали мовчки, не сказавши, ні доброго здоров'я, ні прощайте. Вони тільки похитували головами, бо на душі, щось невиразне й затаєне, а шкрабло, мов лютъ хижака, що вгороджує кігті в тіло. Але то, що люди позбулися рідних гнізд, «їх не касається», та й чи ж можуть вони щось змінити. заперечити?..

Отак похитуючи головами, а дехто ще й «ех» скаже, а потім закрутить цигарку з газети та затягнеться «дубеком», та почухає потилицю, сплюне й «но» на конячину, хоч і не свою вже й не куркульську, а колгоспну. І ця конячина йому тепер немила, бо «гуртове, то чортове», і цю істину кожний дядько знає і береже її кожний для себе, як вправдання від недотягнень у тому колгоспі, вправдання того, що конячка тепер повипинала ребра й робиться нездатною до виконання тієї роботи, що робила перед колгоспами...

Уповноважений з міліціонерами зійшли на високу кучу-

гуро, що красувалася синьою селюжиною і там прилягли відпочити, а комсомольці внизу продовжували глумитись над виселенцями, скориставшись з відсутності начальства. Різні штуки вони витівали зі свистом і реготом словотвори летіли на голови виселенців. Хтось із виселенців підійшов до самого найбільшого комсомольця:

— Ей, товаришу, товариші — води б треба, а комсомолець на це:

— Ну ви таки й куркульня! Та чи вам не приходилось в дорогу далеку їздити ніколи, що не взяли з собою води — а потім розмірковано додав: та ж у вас всякі барильця були. Ну знаєте те барильце відіtkнути, і вода така холодна, знаєте, джерельна — буль, буль та в кухоль... ех, ви, а ще господарями себе називаєте, а я скажу вам просто — експлуататори ви, та й усе. А другий із гурту, такий миршавий, мов миша безпритульна і собі:

— На всяке хотіння є терпіння, товариш експлуататор!

— Го-го, товариш експлуататор, го-го, товариш куркуль, — гаркнули дядькові-виселенцеві прямо в обличчя... А далі той же пищить мишеням:

— Буде вода завтра, не повмираєте, петлюрівські недобитки!

— Го-го, петлюрівські недобитки... Той, що запитав про воду, вже й воді тій не рад, а вони не вгамовувались, бо зловили розгубленість «куркуля» та далі гаркають: — Жовтоблакитники, а так, куркулі ви, жовтоблакитники, розумієте, жовто-блакитна контра? А дядько-виселенець на це тільки розгублено:

— Та цур вам, хлопці... Хіба ж я що, я тільки про воду запитав, видима річ, без води не можна, а ви отакої мені заспівали. Хіба ж я знов. хто я такий? Я знов, що от я є Мартин, а ще називали мене племінники «дядько Мартин». Мартин я і більше ніщо, а воно, бач, не тільки я Мартин, а ще й жовтоблакитник, не лише недобиток, а ще й петлюрівський. Ого, то я, значить, не просто собі Мартин. Що я куркуль, то це правда, а от, що не товариш, то таки ні. Це вже ви себе товаришами величайте, хлопці, дуже вас прошу, не чіпляйте мені того «товариша». Бо, знаєте, це ціла неприємність буде, коли я візьму та й

поскаржусь вашому начальству, що ви куркуля й петлюрівця товаришем величаєте, то звісно, мені то нічого, а от вам, хлопці, то вже можуть «дисциплінарне взисканіє» накласти. Отож, хлопці... - і Мартин відійшов. А комсомольці й справді захлибнулись і умовкли... А виселенці зітхнули полегшено. Та ось старий кремезний дід, нащадком козацького роду так і віяло від нього: волосся сиве-сиве, як ранок, коли яблуні цвітуть, а полі сіряка, мов крила великого птаха розвівались від швидкої ходи. Дід вперто підійшов до комсомольця, що найдужче цвіріньякав і сказав:

— Ти, виродку! Щоб мені в цю хвилину була вода, якщо ти вважаєш себе за начальство, а як ні, то йди к чорту звідси! Уже вистачить глуму. Досить, кажу, глумитися. Дайте спокій хоч у цих кучугурах — і дід так стис у руці бич, що мимо його волі, бич піднявся над головою комсомольця, котрий не своїм голосом закричав, ухопившись рукою за дідів бич:

— Міліція, міліція, сюди, рятуйте! — куркуль комсомольця хоче вбити.

— Не комсомольця, а тебе, падло, стер би з лиця землі, як плюгавку — кодло невиховане — і дід рвонув бича і плюнув з усім сарказмом селянина, що знав собі ціну...

Прибігли на крик міліціонери, а комсомольці оточили кругом діда, а кругом цього кола з дідом всередині, стали виселенці. Напруження. І ось-ось лусне це тривожне напруження:

— Товариші! Води б треба, бо страву готовувати пора. Діти ж тут малі є. Потрібно щось би гарячого для них, вони ж не винні, а цілу добу без їжі гарячої,- сказав дід міліціонерові і уповноваженому...

Далі уповноважений розібрав з міліціонерами суть справи:

— По всім даним і законом влади, ти, діду, підлягаєш, за погрозу представників місцевої влади, негайному арешту і віддачі під суд, - сказав уповноважений-хазяїн над виселенцями. Дід зустрів із стоїчним спокоєм цю звістку, а комсомольці гаркнули: — Правильно! А між виселенцями:

— Ой, Боже ж мій, пропав дідусь мій, - то дівчина внучка, що з синіми очими, заломлювалася із зневіри, впавши на груди сусідці, що пестила тепер її по білявій голівці. І мовчала сусідка, як мовчить камінна брила...

— Смерть куркулю, бандиту петлюрівському! - крикнув комсомолець.

Дід ні словом не обізвався, тільки серцем був коло внучки... Старший міліціонер, закінчивши протокол, дав підписати свідкам і уповноваженому, сказав до діда:

— Іди, діду, до онуків і не втручайся в це діло. Застарий ти на етап, - міліціонер заховав протокол у сумку й пальнув очима по виселенцях:

— Ну чого ж стоїте? Розходьтесь, справа вирішена...

Дід виприснув із комсомольського кола, внучка вже повисла йому на шию й палкий поцілунок упав на дідусеву щоку. Переселенці полегшено зітхнули, а комсомольці закінчили цю справу фінальним викриком:

— Смерть експлуататорам!

Міліціонер зумів розв'язати неприємну справу вдало; кожний розумів по-своєму кінець і кінцевий висновок міліціонера: «справа вирішена».

А кучугури кругом навіали холодний і назатишний хід думок у виселенців, що чіплялись за кожну річ із дому. Тепер кожний виселенець думкою літав по своїй господі, що раз недосяжна й страшна, як і саме життя теперішнє. Там жона стеблинка була на своєму місці. Там любувалося господареве око плодом довголітньої праці його і цілих поколінь... А тут пустеля і завірюха білого піску несеться з кучугур у цю балку, де їм призначено місце для поселення. І в цій пустелі людина мусить перекуватись у свідомого будівника нового життя, що зламало всі звичаї і нагромадження тисячоліть...

— Ех, - сказав столітній дід, витираючи внучці слози цупкими пальцями мозолистих рук, - не журись, дитино. Ще спробуємо щось змінити — а далі звернувся до громади:

— Ну, що ж, люди добрі, почнемо, га, і тут жити...
Виселенська громада відчула полегшення, і мов навіжені, люди кинулись до своїх злободенних вимог життя...

І почалося у балці між кучугурами «нове життя», без домашнього огнища, що горіло, не затухаючи, століттями. Тепер затріщав хмиз і піднявся дим із кострів, до яких товпилися жінки з варивом у недобитих горщиках...
А худенька кобилчина-водовозка хрумкала яблуко, піднесене їй дитячою рукою...

ЧАСТИНА ДРУГА

I

В селі поміж хатами галас і гомін, плач і стогін, як і в перші дні розкуркулювання та руйнування церкви. І вже аж після обіду трохи втихомирилося село — відчули люди безпорадну згвалтованість. Село відчуло свою поразку, бо дорога в колгосп майже розчищена, бо клас куркулів був зліквідований...

Валка виселенців на «Кубракову балку» виїхала за рідне село і відділилася від нього своїм хвостом валки останньої підводи; якась невимовна тута, непроминаючий сум наліг на людей, що от ні з того, ні з сього, без боротьби покинули рідні оселі. Та зразу ж і віправдання приходило: властъ на місцях, куркуль, середняк, бідняк, «релігія — опіум народу», ось те, що розбушувало селянські душі і кинуло в розбрат.

Влада в руках пройдисвітів-активістів із гаслом «знищити куркуля, як клас», обіцянки про справжнє життя для незаможників після ліквідація куркуля, викликало всі духи низьких низьких почуттів людини, що шукає чогось кращого, тільки не влучить до того кращого прямої дороги. І безліч інших думок носилось в головах старших людей, що з болем попроща-лися із селом...

Валка потягнулась повільною ходою по неуїждженій дорозі лугу. Дорога ця ішла через луки від села до районного містечка навпростець, обминаючи постійну дорогу, що лежала мов сонна гадюка проти сонця, з вип'яченими грудами глейкуватої землі. Луг лежав спокійно; виглядав він тепер спотвореним і обшарпаним, гайки повирубувані, дерева десь зникли і він тепер не красувався лісками, бо їх немилосердною рукою колективізатора винищено.

Марія зупинилася поглядом на дубових пеньках, що ще торік підіймали могутніх дубів до неба, а тепер мов гриби на грядці. Жебоніли ті пеньки де-не-де, повиганявши брості, по-

шарпані худобою. Далі за дубовими пеньками, кущі горішини, а поруч сага, що тяглалася до озера, котре впадало ген за низкою верб у річку Псьол, а там понад вербами рівниною тягнулася Юхимова з Марією власність: п'ять гектар лук, з яких три було втаєно, бо землемір був Юхимові добрим знайомим. Марія вловила втомленими очима дах своєї хати, що зеленів через озеро, кидаючи в нього тінь...

— Ех, Василю, дитиночка рідна... - та й замовкла.

Там, в сторону районного містечка височіли скелі, трохи відбігши від самого містечка разом із річкою на південь. Аж на самому вершку скель радіощогла, а трохи вниз сковалася під урвищем скелі, мов ластів'яче гніздо хата. Там жив учитель.

— Чи й учителя розкуркулять, мамо? - запитав Василь.

— Не знаю, - ледь промовила Марія. Либонь інші думки шугайстрами літали.

Коні йшли повільно, помахуючи головами. Спустившись у балку, валка бідбігла й вискочила на горбок. З горбика луг виднівся як на долоні і здавався він величезним сухим листком.

— Мамо, а що то за «Кубракова балка»? - запитавсь Василь у матері, подаючи руку дівчині, що злізала до них на віз, жвано бігаючи чорними очима, мов двома жевріючими вогниками.

— Олянко, гляди в колесо спідницєю не вмотайся! - остерегла дівчину Марія, а потім до Василя, як дівчина усілась поруч них.

— Про ту балку, сину, я нічогісінько не знаю. Колись батько твій щось про неї розповідав, та я забула. Побачимо ще її, хлопче, - і помандрувала Марія в спогади.

... Колись то Юхим оповідав, як у тій балці розгромили вони-хлопці з-під крила Зеленого денікінців, а дальнє й червоним дісталось там же...

Олянка вмостилася коло Василя і невинно:

— Я з тобою буду іхати, не проженеш мене?

— Та ні, - почервонівши відказав Василь, пригадавши чомусь

відразу зимові вечори, які він проводив з Олянкою ще тоді як ходив у школу з нею. Вони були однолітками і зналися давнєнько. Дітьми ще зналися, а зараз вже й кохання молоденськими паростками пробивалося. І вже Василь чомусь соромився її скопити й борюкатися з нею, як було рік чи два тому, бо з-під білої блузки випиналися в дівчини ознаки «не займай».

Олянчина тітка була вчителькою в школі. Отож, коли зимою траплялася хута, то запрошуvalа Василя до себе на квартиру, бо вона чомусь його любила найдужче з поміж учнів. Квартируvalа тітка Варка, як її звав Василь, у Олянчного батька — Пруса Семена, що жив якраз біля школи, Василеві треба було йти додому три кілометри аж на край села. Таке пробігло у Василя в голові тепер і він не втерпів запитати в Олянки:

— А пам'ятяєш, Олянко, ті вечори?

— О, Василю, мені й зараз вздрівається той залізний «Вій» — от ще Гоголь, а Сорочинський ярмарок: гу-ла-ла, в нас ніколи такого ярмарку не буде в цих Підварках — і дівчина ніби розсердилась чогось, насупилася, а далі перебила Василя на півслові:

— А Кочубей, от ще картина в тій книжці страшна, як кат голову відрубує... мені чогось завжди шкода того Кочубея.

— Е, Олянко, він же зрадник Мазепи.

— Так і Мазепа зрадник!

— О, та ж він цареві зрадив, а не Україні, мамо, правда ж?

— Правда, діти.

— А Орлик після смерті Мазепи все хотів відвоювати Україну від москалів. Ото цікаві книжки, та все з малюнками.

— Та то тільки ми могли з тобою читати ті книжки і то нипком, бо тітка Варка казала, що то заборонене все...

Комсомолець Шибко підійшов до воза і почав, усідаючись яструбцем:

— Ну, куркулі, значить їдемо і то прямісінько в балку. А та, Кубракова, вам підходяща, я вам кажу. Там чесним трудом будете перековуватися на радянських людей, а особливо ви, куркулята, — Шибко хихикнув собі під ніс від того слова «кур-

кулята», а потім враз:

— Тпр-ру, тпру... клячі прокляті! бач які, і не спиниш — на-тягнувши віжки з усієї сили напнувшись ними назад Шибко, але коні не були загнуздані, то й стукнулися в задок передньої підводи дишлом. Повз валки чвалом пробіг на коні голова колгоспу, брат Крикуна, а за ним найменший Крикун гнався собачам на миршавій кобильчині, що пузом аж об землю чиркалася.

Обидва Крикуни вискочили наперед валки до начальства і валка зупинилася. Найменший Крикун рвонувся і побіг від голови валки прямо до Маріїного воза. Він з розгону скочив з конячини і:

— Хто вам, куркулько, дозволив лошака брати, га? - і почав розв'язувати повідок від затилка воза. Марія мовчки махнула рукою — «беріть, мовляв». але Василь почав боронити білогривого «коханця», прудко скочивши з воза до коника.

— Степане, не займай моого стригуна! Залиш мені його, ми ж були товаришами, чи так давно — хіба ти забув Женя, разом на парті у школі сиділи. То ж твій товариш, друзі ви з ним же, - і взявся цупко обома руками за повідок.

— Та нехай бере, не переч, сину. Беріть, беріть, то ваше тепер...

— Таке верзе куркульський синок, що й слухати не хочеться, як це не займай! Як це не бери, стригун же наш і баста. Диви... який я тобі або Женьові товариш? То що ми товарищували і сиділи на одній парті у школі колись, так я не знав, що ви куркулями станете — і він смикнув повідок з Василевих рук. Повідок врізався у Василеві руки, а Олянка злякано слідкувала за цим поєдинком. Вона була всім єством з Василем і от коли Василь був переможений і заплакав, як мала дитина, що в неї відняли гарну ляльку, вона й собі почала плакати, подавши руку йому. Та це тільки хвилька, і Олянчини очі бліснули незнаною ще їй ненавистю...

Стрибунець противився, не хотів відходити від свого господаря і мовби на прощання лизнув Василеву руку, але Шибко вдарив його хворостиною і стригунець покорився — поплен-

тався за новим господарем в парі з кобильчиною, котра встигла вже його вкусити за шию...

І знову валка черепахою відмірювала кілометр за кілометром, все дальнє й дальнє від рідного села, що виднілося, мов на долоні за озером. І крізь павутиння бабиного літа маревом зникало з овиду...

Осінь ганяла жовте листя, простеляючи його на дорогу, під колеса валки. Цілі жмути летіли через міст у річку, жовтими птахами летіло листя з мосту й осідало на воду.

Виселенська валка з'їхала на міст і посыпався стукіт кінських копит попід мостом, а вода в річці прозора й дзвінка, весело ловила вдари копит і скрип возів, і котила десь униз по голубому плесі Псла, що тік спокійно між чорною кручею з правого боку і білим піском з лівого берега. Валка виїхала на другий бік річки і зупинилася.

Вбік дороги за широким ровом, що заріс дерезою, за високими піраміdalними тополями ховалася садиба пана Вульферта. Колишня садиба пана пишалася великим білим будинком, що виходив верандою до річки, а дальнє вглиб за садком червонів такий же будинок, тільки з високою вежею-верандою, де казали селяни, пан обідав раз у рік...

Шуміли лотоки великого водяного млина, що колись належав Вульферту. Шуміли лотоки, а кожний виселенець уявля бурхливість життя у цьому млині. Василь теж той шум лотоків тепер виразно переклав в уяві на картину: там трохи вбік від білого дому, за осокорами стояв широкою греблею і високими в чотири поверхі будівлями водяний млин із безперестанним галасом і криком дядьків з мливом — завізно було завжди, і завіз стояв ярмарком.

Сюди з'їжджалися з усього району молоти зерно на різні сорти борошна, бити олію, товтки пшено і валити сукно. Тут же збоку головного корпуса млина прибудовано електрівню, що освічувала ціле містечко і молотарку, але це вже було зроблено без пана...

Василь одного разу був у млині із батьком. Через те, що

було дуже завізно, вони там пробули дві доби... ах, як приємно було білизні хліб умочати в гарячу олію або доставати воду з річки таким корцем, прибитим до довгої жердки, і так та вода жадібно п'ється, мов найкращий напій смакується.

Як приємно було тоді держати коні за поводи, поки батько мішки скидає на вагу. І батько Василеві думки завжди вгадував і казав: — Ще трохи, сину, подерж, а тоді, що хочте й роби, тільки гляди у воду!... А що йому вода, хоч би й та, що клекотала в лотоках, коли він плавав так добре, як гуска.

І побігли в хлопця спогади за спогадами, мов ягнятка, але минулось: немає і батька коло нього і нікого, хто б міг йому вдихнути ту твердість батькову. Хоч батько його ніколи не бив, як інші батьки лупцювали таких хлопчаків як він, але слово було в батька тверде, як його рука...

— Мамо, а що дальше буде з нами... може вернемось додому? - запитав Василь у матері, так аби щось говорити, бо крик із містечка доносився аж сюди і тривожив хлопця.

— Отож ми як на ярмарок приїхали, - сказав якийсь дядько, жуючи соломинку, мабуть, знічев'я, і пішов до річки напитися води.

Марія мовчки окинула поглядом ярмарковище, котре починалось від мосту й кінчалось за течією річки, десь там під скелями, що відгорожували ярмарковище маленькою річечкою, котра впадала в Псьол, обмиваючи підніжжя скель. Були часи... гриміло тут каруселлю і жеребцями, що мов тії змії гарцювали по кінському тічку. Та чи ж одного такого жеребця «що ну» продала Марія з Юхимом. Боже, що то було за видовище, отой ярмарок!.. А тепер тільки розкішний бур'ян розбрізкував своє насіння і все охоплював новий простір своєю плодючістю. І містечко не те, що було тоді. Тоді церкви стояли, залищаючись одна перед одною: Троїцька в центрі на горбу, мов біла лілія з синіми каймами, Покровська з трьома банями і старезна церковця серед старого базару приклала людей відвідати її, своєю жовто-синьою орнаментацією. Та й багатих дядьків будинки були гарні, тільки от тепер понижено все, са-

мі стіни розвалені, котрі виводили тепер кажанів, ящірок, гадюк і для сов і сичів пристановищем стали ті розкішні колись будинки купецькі та панські.

Марія зупинилася із спогадами, бо валка смикнулася, мов собака на ланцюгу, і скрипучою потворою людського горя потягнулась даліше, зникаючи поволі у вузенькій вулиці містечка, котра була геть вся заслана грушевим та яблуневим листям, бо садки вже встигли скинути половину свого листя.

Валка вирвалась із обіймів вузької вулиці і втиснулась на районний центральний майдан і згубилась між валками виселенців із інших сільрад.

Цей майдан ось уже третій день кипить, він став лобним місцем для виселенців: звідси, з цього майдану, що обступлений був кругом хатами й більшими уцілілими будинками від дотику рук пролетаріяту, відряджались виселенці на нове поселення й перевиховання самих себе на справжніх громадян радянської України. Так красувалися деякі люди перед куркулями своїми висловами про «перевиховання» та про «перековування». У повітрі повис галас людей, мов крякіт вороня й іржання коней, мов перед роз'їздом із ярмарку.

— Господи, що за силу люду зігнали на цей майдан, от тобі ні кінця, ні краю, ось уже третій день гарцюються тут оті бішені з плакатами. Чи ти чуєш? — обізвалася до кривоногого тепер, а колись хороброго солдата Георгієвського кавалера жінка, ще оглядна, і втерла очі крайком хустки.

— Та чую і бачу, але ж не сила; воно було колись і на фронти отаке саме. Тільки тож, бач, війна була, Одарко, а зараз ні гапошка, ні герман тобі тихо, ані чичирк, і на мою думку, на що б ото гвалтувати народ хрещений?

Повз будинок райвиконкому проходила лава за лавою демонстрантів і кричали кличі партії та уряду. Такі самі ті кличі були, як розклесні плакати на стінах будинків та червоних полотнищах, що перетинали вулиці, лопотячи на вітрі. І було моторошно від тих кличів і викриків юрби.

— Господи, та це ж страшний суд! Помилуй, Боже, великий,

єдиний і спаси, - уголос казала стара, стара бабуся з руками як у маленької дівчинки, висохлими від віку були ті руки, що тепер обливалися гарячими слезами і пекли огнем. Зависли сльози між довголітніми зморшками столітньої матері багатьох дітей, котрі розбрелися по світі, і от із одною найменшою дочкою, яка вже теж немолодо виглядала, іхала вона на вигнання. Але її слів ніхто не почув. Та чи й треба їх чути? Бо гуділо стогоном нове, ще незнане. Це нове нахабою заглушувало навіть якусь думку людську. Кипів людський казан і ось має закипіти й лопнути. Але ні, він цей казан людського горя мав вправного кочегара.

Червоні полотнища лопотіли боляче, лопотіли у повітрі, показуючи білі літери. Переливались кумачем проти сонця і кричали демонстранти вже аж захрипнувши: «знищить куркуля як клас... Добить ворога народу у його власній барлозі. Ура!»

А валка здригнулася, тепер уже не валка, а куча возів, коней і людей з манаттям під собою...

Ось по вулиці між возами йдуть піонери і своїми дитячими голосами цвірінькали горобчиками і чогось сміялися.

— Хай живуть піонери!

— Ха-ха-ха!

— Хай живе Україна - наша мати!

— Ула-ла, - вийшло в них замість справжнього «ура».

— Ура! - гримнули басом комсомольці.

— Хай живе радянська Україна без експлуататорів, без куркулів і без наймитів!

— Ура! Ура російському братньому народові! - тут верховодив тов. Афонов серед свого кадрового активу району.

На мить усе затихло, зупинилось, ніби нічого й не було. Тільки ойкнуло луною... Товариш Афонов сходив на трибуну, щоб сказати слово — промову.

— Товариші, ми сьогодні кінчаемо ліквідацію, як сказати, знищення куркуля, як класу. Сьогодні останній день, товариші активісти, комсомольці й піонери. Розумію, у вас горла болять, але нічого. Так треба. Для будівництва соціалізму можна все

віддать, бо тут, брат, ентузіазм. Я, як старий комуніст, хочу подякувати вам, товариші комсомольці, і запевнити вас, що добро робити для совєтського Союзу, це однак, що й для себе.

А куркулям мое останнє слово, лише останнє мое одне слово: глитаї, павуки — туди вам і дорога, бо ви наш тормоз! — закінчив Афонов.

І гримнуло «Ура!», як сходив тов. Афонов із трибуни, і гримнуло у сотий раз «Смерть куркулям!», так хай живуть колгоспи і кооперація...

І багато інших кличів посыпалось на голови виселенців, а на закінчення вдарив духовий оркестр «Інтернаціонал», поблискуючи трубами проти сонця.

Сколихнулося людське море на майдані, розбите на два табори, що один одного готовий ізжерти... Тільки той табір, що на возах мовчав, а другий кричав:

— Хай живе, хай живе всесвітній комсомол!

— Гей, куркулько, в тебе в роті чорно, ану покажи, — дивився Шибко вперто на Марію. Та Марія мовчала, як голуба блакить мовчить, а він вишкварок людський розходився — щеням чавкає:

— Та то таки правда, що в куркулів вовна в роті росте, ану покажіть свої ротики ви, куркулики, — штовхнув Шибко під бік Василя й Олянку і пужалном аж до вуст дівчини. Олянка відмахнулася рукою, але почала плакати. Василь мов залився червоною фарбою, почервонів від такого глуму...

Марія пригорнула їх до грудей і дивилася на них вічним поглядом матері, а Шибко відскочив від воза і допікав уже іншим.

А кличі советської влади ходили поміж підводами й гарчали скаженими собаками на людей. Чужиною носилися ті кличі і мов шуліки клювали виселенців заживо. Ходила радянська влада на ходулях чужинця між тими, хто потом і кров'ю скропили землю...

— Ти, пузатий чорте, де пузо взяв, з нас, павуче, насмоктався кровососе! — і пужалном Луці в пузо, хоч насправді, не панське, і так за пузце одмірив якийсь придурок Луці по плечах,

аж ляск пішов.

— Ой, ой, — крикнув Лука, та під віз, а жінка вкрик.

— Господи, це якийсь чужий чортополох, — подумав Лука під возом, а той чортополох уже іншому відпускав по плечах...

На майдані заметушилося. Видно був поданий знак високим начальством роз'їжджатися потроху. До валки на Кубракову балку приєдналося з десяток возів з інших сільрад і валка рушила геть із майдану, під шквал духової оркестри і співу комсомольської колони, що марширувала повз валку.

Начальник міліції, роздавши виселенців під відповідальність міліціонерів, підішов до голови райвиконкому й сказав:

— Воно, товариш Савченко, ніби все в порядку, але й ні.

— А то чому, товариш Кирпатий, зневірились, чи що?

І вони пронизали один одного очима, та лише на мить, бо до них підходив начальник ГПУ товариш Кальмансон з Афоном.

— Ну от, товариши, сьогодні остаточний кінець ліквідації, — сказав Кальмансон, перетягуючи портупею з того плеча, яке було нижче. Він виглядав трохи кособоко.

— А, знаєте, мені ваше слово сильно подобається «знищить куркуля». От у нас є гарне, підходяще слово «унечтожіть», але воно задовге, а «знищить» — прямо чудове слово!

І чотири начальники з того місця, де колись був водограй, дивилися, мов якісь полководці на майдан, що потроху розпихав у вулиці своїх гостей.

Раптом серед моря галасу, крику, співу й музики, ляснув сухо вистріл і став стовпом куряви. Вихор десь узявся і метнув куряву понад майданом, заглушивши вуха вищого начальства, пронизливий зойк людини, що віддала душу Богові за спротив ліквідації. Лиш вітер шарпнув ще дужче той стовп вихру й підніс його на дах райвиконкому, зігнавши там пару голубів і поніс їх, мов дві білі цятки — ті голуби полинули за містечко...

Валка «кубраківців» вислизнула з обіймів колони комсомольців і пionerів, що зостались на майдані і заховалась

останньою підводою з кучею малих дітей у вузькій вулиці на західну сторону містечка. Тут містечко впиралося аж у скелі хатами дугою, ніби знак запитання здавалась річечка з перекинутим містком через плесо, швидко біжучим поміж очертам з лівого боку, а з правого скелями, котрі піднімались геть аж під хмари...

Цікаві із-за парканів і тинів позирали на виселенців. Де-хто з них передчував таку долю й для себе й нишком молив Бога, щоб охоронив і зберіг від такої участі, а деякі людці з-за тинів і злобу виливали на нещасних...

А валка мовчазна, прибита пилом життя, сунулась мов лава вулкана, тільки коні пофуркували та вгинали спини від ударів розлютованих і проголоднілих погоничів.

Товариш Афонов другою дорогою об'їхав валку й тепер вислизнув із вулиці своєю бричкою, став у голові валки. Він привільно розлігся на бричці, положивши руки на бильця і виглядав як панок у кріслі. Афонов безжурно курив дорогу московську цигарку і десь літав мріями в околицях свого Тамбова.

Він тепер новоспечений пан колективізації. Він тепер пан новітньої доби, принаймні йому так здавалося, а його кучер «басував» кіньми, удаючи собі, що він теж «щось».

Поскрипували вози, мнучи сухі грудки по дорозі, що підіймалась круто під скелі повз цегельню, покинувши геть позаду містечко. Було під гору. Виселенці позлазили з возів і попихали їх. Ожили два міліціонери, що супроводжували колону в державнім марші, вони підгуйкували на виселенців в переміжку з лайкою. Підводчики-комсомольці полоскали коней хворосятнням і ядерними матюками, лаяли куркулів. Валка перемогла зусиллям гору, що ніби не хотіла пустити її далі і лише вирвалось із полегшенням «ох», і зупинилася валка відпочити...

Вперед, скільки оком кинеш, простяглася рівнина, а ззаду у величезній балці між скелями й річкою розмістилось містечко, і тільки дві білі радіощогли помахували червоними прапорцями та вітер доносив уривки музики й викрики колон демонстрантів. Коні відпочивали разом із людьми, а вітер грався

кінськими гривами й свистів якусь тривожну пісню по дротах телеграфних...

Після короткого відпочинку рушили далі. Коні з довгими червоними стрічками, щойно вплетеними кучером Афонова, виглядали так ніби валка іде з весілля від молодої...

— От бачиш, сучий сину, — звернувся до кучера Афонов, ти сам цього ніколи не встружеш, поки тобі не підкаже начальство, а воно б уже пора от і вам, активістам, щось своє, своє додавати до загальної справи.. А скажи, товариш Скубе, чи ви додумалися б без допомоги з центру отак розтрощити, знищити куркуля. Га? — і Афонов подав цигарку кучерові...

Скуб деякий час вагався, крутячи цигарку між пальцями і, здавалось, що він не спішив із відповідю, а також і запалювати цигарку не наважувався; а далі раптово лице Скуба змінилося і він запалив цигарку, затягнувся димом, і відрубав Афонові у саме лице:

— Так, товариш Афонов, — ми все могли б зробити з ними, а до цього ніколи б, звичайно, не додумались. Я розумію, це здорово, але ми, щоб отак із власної хати когось, когось і на смітник — ні, ні, товариш Афонов, ми до цього не доросли, — і Скуб замовк...

Афонов теж мовчав, тільки задоволена посмішка пробігла по його животику, підставлена сонцеві і так ніби аж хотів крикнути до сонця: От, мов ти, сонце, але я теж щось значу, і цей хитрун Скуб теж мені!..

Ніде ні лісочку, ані хати не видно, мов у степу: тільки поле та поле, що вкрилось осінньою свиткою колгоспівської осені. Сонце, перескочивши обідню пору, попливло по чистому небі і гралося з хмарками, і гралося з дротами телеграфу, а чашечки на траверзах біліли білимі птахами, що мов злітали під гору й ховалися в балках, ніби втікаючи від валки виселенців. Стояла тиша, мов на баштані серед літа, лиш павутиння куряви нечутно осідало на стерні. Коні зголоднілі вже, йшли впритул із задками возів і висмикували з них залишки сіна.

Дуже повільно тепер посувалася валка вперед по груд-

ковій дорозі і по вибоях. Дехто з виселенців від нічого робити, рахував стовпи, а вони виспівували журливу пісню...

Тоді телеграфні стовпи співали нову пісню, пісню-симфонію, ще не писану ніким. Широким плесом зеленяви на північ від дороги, тягнулася Лукашева балка, ховаючи в густих і високих грушах і вишнях хутірець за хутірцем.

Ось під гору перед хутором, обгорнулася мов широким поясом, піраміdalьними тополями садиба Буревієнка. Так, мов невелика економія виглядала собі вона — та це було колись. Тепер лиш самітній будинок замикав пояс тополь. Червоний дах туманів проти сонця, а вікна двома поверхами, чорніли ямами у простір. Геть дальше від будинку на могилі стояв товстий дубовий стовп.

Марія зупинилася поглядом на цій садібі і по її обличчі пробігли світлі і чорні спогади, мов хмари на небі. А думка, мов сонце, що згонить чорну хмару вітром із себе, лишаючи слід тіні на розбурканім вітром половіючім лані хлібів...

— Дивіться, діти, - це до Василя й Олянки - то садиба Василя Буревієнка — царство йому небесне — і перехрестилася разом з дітьми.

Шибко-погонич змалку не терпів хреститись і, забачивши, як троє спокійно перехрестилися, плюнув через губу й шмигнув із воза, мабуть, до товариша, щоб закурити.

А отої стовп залишився від хреста, під яким покояться останки замученого Буревієнка карательними отрядами ЧЕКА. Тоді ходили по Україні такі отряди переважно з чужих людей, українців було мало серед чекістів. Більше латиші, росіяни, полячки ну й друга голота. Шушваль світова лазила в отиx отрядах ЧЕКА... В тім будинку, дітки, живе тепер Сліпий Потап, комуніст, ірод український, а не комуніст.

— Це той Сліпий Потап, мамо, що наш сарай і комору розтягнув на дрова й на цегельню відправив, ага, мамо, той, що ото цілою валкою заїхав у двір і ну ламать та накладать на підвodi, тільки хату й лишив. Так?

— І наші будівлі теж розтягнув, і пів хати відрубав, ту поло-

вину, що була з дерев'яними стінами у цегельню впхав, - сказала скромовкою Олянка.

— Сліпак! - вигукнула Олянка, - правда, тітко, сліпчак він.

— Так. Тож він, Сліпий Потап, із цілого району в свою цегельню повпихав будівлі куркулів. Він і хрест отой зруйнував, що он стовпом майорить. Я не бачила, а люди розказують, як ламав той хрест, а ламав він його ось як: цепом зачепив за хрест, а до цепу дві пари волів запріг і гей! на них, а воли, коли сіпнули, то хрест переломився там, де перекладина лежала. Ота перекладина з хреста вдарила Потапа по ногах і перебила одну його ногу, бачили, він топчеться нею як гусак, а сьогодні, гидомира, коло трибуни лазив коло того Афонова. Шкутильгатиме довіку, мов пес червивий. То кара Божа на ньому...

— Мамо, а чому то Сліпий Потап часто їздив до нас у гості й горілку пив із батьком ще до розкуркулювання? - запитав Василь.

— Васильку, то дуже довгенько треба оповідати, але воно тобі без толку буде. В батька як схочеш то й розпитаєш...

Марія поринула в спогади, а Василь припиняв коней, що язиками тягнулися за сіниною в задку, і поринув у хлоп'ячі думки.

— Василю, а он журавлі, дивись, дивись, бо заховаються за гору, - підбадьорювала Василя Олянка, - он, он...

По синьому небі пролетів ключ журавлів, курликаючи, залишили тінь свого лету над виселенцями. І зникли журавлі, а з ними й тополі садиби Бурієнка — валка поринула в балку.

— Мамо, а за віщо Бурієнка замучили?

Насупилися чорні брови в Марії, а очі, мов красчик неба із-за чорних хмар, поглянули на дітей.

— Бурієнко, діти, був учителем, але не таким як Євген Пахмутович, що тепер у семирічці вчить; Бурієнко не в нас учителював, а в Києві, був професором в академії, чи як там воно. Отож щоліта приїздив на відпочинок сюди. Це ніби його дача була, а найбільше їх з'їжджалося до Псла, кажуть наша річка якийсь радій має, що то за радій — не можу добрati. Це ніби

ліки якіс.

— Мамо, та то радій, то елемент, - відказав Василь.

— Ну нехай буде елементом собі, а Петро Бурієнко позасновував був отут всюди просвітні установи — просвіти.

— А що воно таке просвіти, тітко? - запитала Олянка.

— Ну як вам сказати: книжки там читали про Україну, про козаччину найбільше, вистави різні показували - тобто п'єси грали наші ж таки, місцеві артисти. І я колись ходила на просвітянські вечори з батьком. Там сила-сильна книжок було всяких — давали їх читати додому. Така бібліотека була як у школі, та ще більша. Куди там, далеко більша! Журнали, газети та все українські, як от тепер тих газет розвелося, але що з того, як вони про Україну менше всього пишуть, а все про хліб, про колгоспи й про куркуля. Кажу гарні то були часи. Україною аж стугоніло по селах, хоч правда, царю це й не до вподоби було, але ж люди так хотіли, то й царя не боялися — Марія зупинилась. Мовчала і вся сяяла проясненням, ніби небо після дощу.

— А коли це все було, мамо?

— Та це тоді, як вас і на світі ще не було, давненько, ще до війни.

— Розкажуйте, тітко. Далі розкажуйте, я так люблю слухати, - попросила Олянка й схопила Василя за руку й притиснула кріпко.

І знову насунулись брови в Марії, а на лобі між бровами склалися суворо риси гніву.

— А тоді він одного разу приїхав сюди на Лукашеву балку, як уже війна скінчилася. В тім будинку ніхто не жив... ну, то вже йому так йшлося, на смерть ішлося чоловікові. Схопив його карательний отряд ЧЕКА. Його довго мучили в погребі, піддавали тортурам, голодом морили і все допитували про повстанців. В його ж будинку ЧЕКА постоею стояло собі. І от одного разу зібрали громаду і вчинили йому прилюдну розправу: жорстока та розправа була. Для посміхвища людського, ще й суд над ним почали. Але то не суд був, діти, то бандитський самосуд. Звісно, знайшли причину; пришили йому експлуата-

тора, отак як і нам, та до того ще й паном назвали, а панів тоді без розбору до ями посылали. От і Буревієнка вбили, москаль-чекіст заколов. Розказували мені ті, що бачили; коли матрос прицілявся з мавзера в Бурієнка, то він йому сказав: «Щілись добре, падлюко зайшла, бо петлюрівці безсмертні!» І правда. Матрос вистрілив, а Бурієнко стояв як велетень, як міф Козаччини і гордо дивився на катів, тільки кров текла з грудей струмками. І от, начальник ЧЕКА не витримав, вихопив шаблю і заколов Буревієнка. Так він і лежав аж до ночі. А вночі наскоцила «банда», як називали повстанців правителі червоні і перебила всіх чекістів, а Буревієнка похоронили тут же і оту могилу насипали, і товстий дубовий хрест поставили, і записку прибили з написом: «Хто буде руйнувати цей пам'ятник, той буде жорстоко покараний».

— А чому Потап живий?

— Ото ж, сину, він і ока й ноги позбувся через те, що хотів хрест поламати, а життя ще загубить. Ще час є, сину, для карти над ним. Прийде такий час, що за наші слізни й муки відплатять. На все воля Божа, сину. Хоч і ми не повинні захиріти, а особливо ви, діти, не забудьте оції ганьби над нами.

Прийшов Шибко, сплигнув на віз та й почав:

— Ось уже скоро куркулів на місце осідку привеземо — і коненята дістали хворостиини по спині. Вони сіпнулись, а дишло врізалось у передню підвodu в задок воза, проломивши дошки.

— Ану там потихше, людей подавиш, ти дуряю, — озвався Грицько, Олянчин брат, що поганяв сам коней, бо по розпорядженню ті коні залишаться переселенцям. А коні? Тіні з коней були...

— А ти може б не огризався, кубраківець! — уже новотвором охрестив Шибко виселенця, бо йому здалося, що слово «куркуль» не дошкуляє вже цим людям, а от «кубраківець» це підходяще, новеньке дошкульне словечко.

Шибко обернувся до Марії і:

— Ви, кубраківці, може що їсти маєте? Голодний я, а знаєте ж для вас працюю, не для себе...

Не можна було збагнути, чи він глузував з Марії, чи й справді їсти захотів. Але Марія не вагаючись, дістала ворочок із харчами, що поклала дядина Ганна. Іванова жінка на віз, як виїжджали з двору. Витягла Марія корж і печену курку й розділила на чотири пайки:

— На, хлопче, їж, коли голодний, — подала Марія їжу.

Комсомолець узяв похапцем і скоса позирнув на Марію, на мить зустрівшись своїми маленькими бистрими очима із нею. І він у тих великих очах, що синіли промінням весни, уздрів не злобу, котру думав зустріти з тих куркульських очей, а зустрів добру материнську журбу. Шибко зніяковів від такого погляду й похнюпившись, уплітав харч.

Марія хотіла розговоритись із ним, подумавши: «Воно ж бідне хлоп'я виросло без матері, ніхто його не пестив, материнської ласки й любові не зазнав, от і збився з пантелику. Може ось такі вони й не винні, що комсомольцями стали. Ім же там кращого обіцяють».

Тим часом той «невинний», дойвши корж і м'ясо, іще з запханим ротом, проговорився сам:

— А, куркулько, цим хотіла мене задобрити — ні, ні, глитайко, нас не так учат у комсомолі: ніякої пощади вам, ми не можемо подарувати вам визискування нас. Одним словом, ви експлуататори, та й годі, і з вами розмова дуже проста, а до того ви ще й кубраківці, отож може й до ями підете. І шморгнув Шибко носом, втервшись рукавом. Баста з вами. Це кажу вам відверто, що не на життя вас розвозимо по смітниках, яругах і по балках, де відьми та чортополохи плодяться...

— Що це ти, сину. Бог з тобою! Я вже про ту яму так наслухалася, що думаю вже про інше. Ти от скажи краще: хіба ти, чи твій батько працював у нас за наймита?

— Дурниці запитує, а ще й грамотна: та ж відома річ, що у вас були наймити, як не я та мій батько. то інші такі як ми. І нічого мені тут Бога тулити. Знаєте добре, що ми Бога скинули. ми його з неба у пропасть пхнули, як колись Перуна у Дніпро. так ми того Бога прогнали від себе. Ми тепер Боги! О, нас

багато тепер Богів, і це правильно я кажу, годі вже все коритися старому, нікчемі небесному Богові. Запам'ятайте темні куркульські голови, що Бога немає. Нема, бо якби був він то вас. віруючих у нього, не допустив би, щоб ми, безбожники, треба сказати відверто, знущались над вами.

От моя філософія є дуже проста, - і Шибко самозадоволено чвиркнув через губу.

— Ну, нехай ви, безбожники, і ваша філософія тут на землі між червою — то ваша комсомольська справа — а от щодо «експлуататора», то я хотіла б почути ці слова від тих, хто в нас працював. Від того батрака мого, як ви його називаєте, чуєш, ти сновида зелений!

— Ого, зелений, а вас дозрілих, ось із ваших куркульських гнізд жужма вивозимо, ми зелені, - і Шибко розхідкався. Сновида? - ви з такими словечками пообережніше «сновида» ге. це якась контрреволюція, - розсердився Шибко на Марію, бликувши дрібненькими очима.

І Марія відчула, що то не Шибко, а ціла властъ.

— А все ж прийде час, що ти вговкаєшся, хлопче.

— Як то вговкаєшся, куркулько, знову контрреволюція.

— Ни, не те, а з тебе ще й люди часом будуть. Ти сміливий, тільки придуркуватий..

— От прийдеться таки заїхати по спині хворостиною за некультурні слова, а щодо людей, то певно директором буду або секретарем парт'ячейки, наш час тепер. Ми Боги на землі.

— Так, так, сину, ваш час, що й казати.

— От це ти, куркулько, правду сказала: таки наш час, золотий, великий час культурної революції, без кровопролиття, хоч ви, куркулі, не одного на той світ відіслали, от отакого як я. Але й ми вас доконаємо, майте на увазі це! - і він підніс палець догори.

— Гляди, синку, себе. а ми вже доконані, хіба смерть дасте нам, але ж раз умирati, хлопче. Так, що себе бережи, а то, дивись, нас збирається до ями, а щоб самі до неї скоріше нас не поїхали. Сину, сину, краще б утovkався.

— Уговкаюсь, я уже сказав, що секретарем буду, - і Шибко стрибнув із воза.

Виселенська валка рухалась повагом, тільки Афонов мотався в своїй бричці.

Кругом зеленіла озимина, вже не нивами чи то відрубами, а великими колгоспівськими клинами. Такими ж клинами ще порізаними обніжками господарів, жовтіла стерня, порушуючи свій масив соняшниковими нивами, картоплищами, баштанницями, гречківницями, просяницями. Не видно було в полі орачів; тільки гайвороння лазило по озимині, виловлюючи черву та чорний крук летів і крукав, а небо глибоке й синювато-холодне, ніби боялося того крукання й тряслось маленькими хмарками, що проносилися галопом, мов хвилі морські.

Галюта, старий досвідчений господар, похитав головою і промовив сам до себе, мовляв: «Нема ладу», потім до сина:

— Поорати б треба землю, а ні кому. А земля тут, як сало. Весною, кажу, буде невпора, а зараз часу хоч відбавляй, і погода гарна стоїть, ех — тільки б орати! А земля, сину, добряча земля, справжня земля, а ми топтались на супіску, що тільки жито родило. Га, побачим, сину, - добра земля. Чорна земля, сину. Чорнозем — Галюта з придавом на «м» закінчив, бо син не реагував на батькову балаочку.

Галютин син не обізвавсь до батька — куняв собі і мріяв про щось інше. Галюта більше і не турбував його: «бо й справді, нащо клопотатись чужим, коли своє краще втрачено» - думав Галюта. Галюті було чим радіти і було чим хвалитись перед іншими господарями, і Галюта перекинувся думкою на своє: «небагато, дванадцять гектарів супіску. Ге, а що той гектар давав: двісті пудів жита. Хай колгосп попробує, ковінька йому в спину! А садиба, мов тобі економія в пана. І як не перед добром, геть все старе поламав, а поставив із цегли й криті черепицею будівлі, га, клуня, та такої клуні нігде не було, тільки в мене, дім на п'ять кімнат, а сарай десять сажень один, а другий ще більший, комора тобі як дзвін, а головне млин, і вже в слух продовжував Галюта:

— Бач, хотів краще зробить для громади. І таки того млина чути-чути не добудував; все життя мріяв про ту машинерю чудесну, а бач не довелось... І піднялася перед очима Галюти на повну свою велич безподобна картина руйнування, вимріяної ним десятками років мрії-млина. І стало перед очима мов живе видовище; як бригада весною нищила млин.. І Галюта витер холодний піт із чола:

— Еге, хоч би ще з місяць і машинерія пішла б рух. Падлиші сплюнув, а потім замріяно знову продовжував думати. Вимовляв Галюта найболючіше вслух з придавом на головному, щоб син розумів і затямив головне:

— Не довелося, сину, впитися радістю, не довелося відчути радісного стукоту серця від першого руху крил машинерії, що носилось під серцем довгі роки, мов кавун на сонці дозрівав. Поламали босяки — і знову гіркий плювок:

— І кому ж то вони добро зробили? Тільки подумати: водяний млин не встигав спромогтись із помолом, а я своїм млином розв'язав би цю проблему, як казав голова райвику: «Треба, товаришу Галюто, розв'язати проблему помолу, от і доручив Юхимові і мені, Галюті, будувати млин, у трьох і радились, та що з того вийшло? І голова райвику десь зник у підвалих ГПУ, і Юхим примусову відбува, і мрія моя розламана, і нас знищено, розтягнено, ніби й не було там нічого. От барбоси, от белбеси. Ну й нетями, а збираються якийсь комунізм строїти.

Соціалізм затіяли. Виродки. Комунію, теж кажуть, будуть ламати: все в колгосп. Що ж це вони, іроди, будують яке царство, і кому, і по якому подобію? Колгосп? Га, колгосп, та про це ніхто зроду не чув, та це ж та сама панщина! От комуна, таки зрозуміло, що воно за штука, га, а отої колгосп, що нам, трударям, і носа не потикай! Бач, кажуть, що ми розвалили їм ті колгоспи. От чудацькі голови! Та Галюта вам таке вструтав би у вашому колгоспі. ну, і в Москві знали б. А так вішо. Галюта вступився у далечінь, туди на могилу, де бовванів млин-вітряк.

До сліз, до гіркого плачу шкода стало Галюті, того, що вже не повернеться ніколи. Та тверда його натура казала своє: «Не здавайся, Галюто, пристосовуйся, пристосовуйся і будь чоловіком!».

І справді, чудовий млин він будував самотужки, бо Юхим тільки гроші, свій пай уклав, але більше до нічого не доторкнувсь, хіба що навідувався коли-не-коли подивитись на споруду. А споруда була дійсно величезна: щось метрів до сорока мала вежу аж під хмари, як казали в селі, Галютина вежа сягає. Вища від церкви була вежа, що височіла над дахами будівель села.

Млин мав бути своєрідним вітродвигуном і як хвалився Галюта декому «такий млин, що й без вітру молотиме», а скільки там було всяких передач, зубчастих коліщат, ричагів; от попадеш перший раз туди, то нічого не второпаєш: вальці, що мололи б зерно і сита, як у водяному млині. Різні сорти борошна молов би млин. Каміння для простого помолу й помолу зерна на дерть. Крупорушка, олійниця, лісопилка, електрівня й водогін. Чудова споруда була! Машинерія дійсно виглядала загадковою для села, але Галюта був там як дома. Він знов, де крутнути якесь коліща і коли. Він був справжнім інженером без диплома.

Та весною прийшла бригада і на диво Галюті, не тільки біднота й актив у тій бригаді, а були тоді в ній усі куркулі з з села і Афонов над ними начальником. По данім ним знакомі, що прийшли крикнули: «Смерть експлуататорам!» і накинулось все те бідне й колись багате на млин, мов нечестиві. Розбили, розтягли, як собаки стерво — мрію творчої людини, що жила нею багато років, складаючи копійку до копійки, думку перетворюючи в дію. А бригадирщики вежу підпилили й повалили, а вона падаючи, розтрощила всі прибудови. Лягла вежа, ніби дерево лягає, звалене буревієм. І крила-лопаті, мов крила у підбитого птаха прилягли до землі, розламані, а на другий день приіхав Сліпий Потап із цілою валкою підвід і доконав: за тиждень вивіз все, що може горіти в цегельні...

Так узявши обома руками під голову, сидів Галюта на возі і вдивлявся у вітряк: лозина, вплутавшись у колесо тріщала по спицях, а Галюті здавалося, що то тріск його вежі. Ще ближчою стала картина перед очима, мов жива картина знищення...

Галюта скубнув себе за вус і нокнув на коней. Коненята ніби й не чули поклику того, спокійно собі йшли, тріпаючи вухами.

— Так, так, експлуататор я. Чудно та й годі із цієї влади — і Галюта замовк, тільки від горя глибшало міжбрів'я. В Галюти було три сини, та й зятя Бог послав не без того, що було потрібно для Галюти. От він і без сторонньої допомоги будував ту споруду-млин. При допомозі розуму свого та й синового, що вчився на якісь там інженери та не довчивсь, бідолаха, прийшлося тікати...

— Еге, бач найшлися господарі, експлуататором назвали, а та лярва, що із Ларіоном училася разом, бач, без стида і сорому верзла при людях: «Ото, щоб знав, куркулю, як свого Ларіона не пускати до мене в комору почувати!» - от дурка недовчена, активістка тепер, перша жінка в районі. Щоб ви пощезли! - викрикнув Галюта сам до себе.

— Із села вигнали, мабуть, через той млин. Прокляті... Кістки дідів і прадідів там покояться віками в рідному двориші, а ти, Андрію, йди світ-за-очі. Іди, бо братії потрібне місце для колгоспу — перебирав Андрій Галюта недавні події, уразливо, аж до болю під серцем.

Що ж, Галюто, в тебе й землі тієї п'ятнадцять десятин, як було до революції та так і залишилося, а кого ж ти визискував, коли навіть наймитів не було в тебе? Так. Андрію, самого себе та дітей своїх ти визискував, і жінку в могилу загнав, мабуть, роботою, а може не видержала бідолашна отакого погрому та й пішла в інший світ. Отож і маєш, Галюто. — Так міркував собі про Галюту Лука, котрого штурхнув комсомольець пужалном у пузо, там на майдані району. Лука слідкував за Галютою, покрекуючи на своєму возі.

Я таки справжній був господар, і наймитів мав, і найми-

чок, і землі чимало мав. Я працював твердо на землі, таки й наймитів не жалючи, бо платив їм, як і всі платили. А ледарів не любив я, бо земля наша не терпить ледаря. Еге, ну, думав, що мені дорога на Сибір, бо я таки був багатієм, а воно, бач, вкупі з Галютою — і Лука озвавсь до Галюти, що зліз із воза і підходив до Луки.

— Гей, куме, чи не я вам казав: не морочте, не морочте голови з тим млином!

— Чому це в голову тобі, куме, прийшла моя машинерія?

— Та он, бачиш, вітряк крутиться, мов скажений, мабуть, пустий, вимоловсь, з коша видно випало все, а господар тому млинові певно колгосп, чи соз, чи ще якийсь чорт рогатий; дивись, куме, в нього ось-ось відломляться крила, отож і прийшла мені в голову твоя машинерія. Правди ніде діти, ти таки, куме, був уструтав чудо-млин та що з того за толк, коли Сліпий Потап попали й твою працю в цегельні, — передихнув Лука і далі:

— Ти бачив, куме, як мене злобний харциз пужалном штурхнув. Га? І Лука серйозно поглянув на Галюту.

— А залиш те, куме... Не говоріть, все-таки толк із того є. Я, знаєте, збагативсь тут, у голові той толк — Галюта тикнув у своє, мов із бронзи, чоло.

— Якби довелось знову господарювати, я ще б кращу вструтнув би машинерію, ажи, куме, добре було б, щоб замість каганчика у вашій світлиці та, знаєте, електрика, розумієш куме, «лампочка Ілліча» блісъ, і тобі ніякої копоті не осіло б на рушники — Галюта розвів руками й посміхнувся — добра усмішка широко лягла в його устах, ніби з ним нічого не трапилось насправді, а Лука:

— Еге, куме, бачив як та «лампочка Ілліча» мені в живіт блискала сьогодні серед білого дня, правда, що без ніякої копоті, а хіба це все, воно ще, куме, ота лампочка і не так блисне.

— Та що там про виродка згадувати... а, знаєте, замість пити воду з криниці, а весною з неї пити небезпечно, бо чому то діти часто хворіють весною від води, а я по рурах воду пустив би по цілому селі, га, щоб, значить, без зарази всякої. Ти, ку-

ме розумієш, я перший на селі був би підприємцем перебудови. - Галюта був у запалі і його розумні очі допомагали виявити Луці правдивість сказаного. Галюта зовсім не звертав уваги на натяк Луки про прикру пригоду, але Лука товк своє. він був консерватором щодо Галютиних видумок.

— Та що ви, куме, Господь з вами, із такими химерними думками, та ще й у такий час. Яка там машинерія чи «лампочка Ілліча», коли кращі господарства пішли у цегельню. Та взагалі, чи можливо це здійснити? Видимо, воно ніби й добре було б, так що ж із того — нас інше спіткало. Нас жде десь там «Кубракова». Отаке, куме, мабуть, буде справжня машинерія перебудови нас живих людей. Ех, куме!..

— Та то ми ще побачимо, що нас жде; яке там діло буде з нами в тій «Кубраковій», а те, що я кажу — це правда, по-старому жити не можна даліше, треба рости, виростати в людей тямущих. Ми з Юхимом про це сушили собі голови, як сиділи в тюрмі...

— Що Юхим, куме, він петлюрівець, він знаєте, трохи отим соціалізмом пахне, чи там демократією якоюсь. От гетьман, то власті тверда була. І та гарнізація собственників добра річ, бо відомо, що маю, то мое, а Петлюра що, маєтки пороздавав, а де ж це було видано отаке в світі, щоб у когось собственність відбирати? Ото й Юхим, він і господар нічого собі, сказати путній господар був. А землі, самі знаєте, аж сорок гектар відібрала в нього совецька влада, але що ж, таки Юхим соціалізмом тхне, чи там якимсь демократом. От що, - Лука закінчив, зітхнувши. А Галюта змірив Луку поглядом, що аж пік і далі насідав на Луку:

— Бачте, всі ці балачки ні до чого. А щодо Юхима, то я теж петлюрівець і, бачте, ні трошки не тхну, чи як там, отим соціалізмом, а навпаки. Мені здається, що ви, куме, щось переплутали. Ви за гетьманом із Терентієм і собственники ви, це все добре. Але, щоб пороти спини трударям за якесь подране крісло панське, то це вже не влада була, а казна що, але хай буде вже так як було. Все треба випробувати. І знаєте, я вам тільки

скажу, якби революція ота та тепер, о! то певно, що помилки не було б. Уже не помилилися б, за яку владу воювати. А тоді, куме, був казан, що закипів і лопнув, бо не зуміли вдергати пари...

— Ах, куме, ви ото говорите, а я думаю про те, де таки мій кум отакого навчився... ну, звісно де ж як не в Юхима, бо він ще змолоду з книжками ходив сіно косить. Чудно та й годі тоді було дивитися на такого косаря, і хто сказав би тоді, що з нього вийде господар, а бач, книжка книжкою, але й господарство повів непогано, - і Лука поглянув допитливо на Галюту, а Галюта:

— Розумієте, гетьман гетьманом, а уряд урядом, а наш Скоропадський не те, мовляв, монарх я і все. А не мав того розуму, що інші мудрі королі: хоч би й англійський король, королем, а Чемберлен Чемберленом. То я розумію, що мудрий король!

— Так, так, куме, але тепер ми без нічого, на жаль. Республіка в нас на республіці сидить. Жовто-блакитна республіка захоплена червоною республікою. Харків пішов на Київ, от хто ми, от на що ми здатні, куме, а ви кажете мені про Англію. Правда ваша, що таки нам треба рости, - і Лука дістав кисет і закурив...

Галюта мовчки почухав потилицю, смикнув себе за вус, ніби у вусові шукав відповіді для кума. Шукав Галюта доброї відповіді своєму противникові. А Лука пустив клубок диму і провадив далі.

— Е, цур йому, куме, з тією політикою. Я інакше думаю тепер. Отож через те в мене й добре виходить; оце віддав Ганнусю за комсомольця, воно не зашкодить. якщо там, в тій Кубраковій поведеться зле, то з Божою поміччю та до дочки, та вже й докалатаю свого віку. Бач, воно й трошки полегшення трохи маю, це щось та значить, дивись і кобильчину нам з старою залишили. правда, бабо? - шукав одобрення свого вчинку Лука в своєї жінки. А Горпина, його жінка, сиділа поряд з ним на клунку й мовчала, не втручалася в чоловічі розмови. Отак собі підперла рукою щоку та й думала Горпина думи. Переби-

рала, мов нитки в пасма в'язала, перев'язувала пройдені картини свого життя. І раптом обернулась до Луки та й каже:

— Та воно правда, чоловіче, тільки кривдою поганяна. За якого байстрюка та хазяйська дочка? От віддали дитину на поталу без любові й кохання, а так мов зіпхнули в прірву рідну дитину. Ой, не лежить до його у мене серце! Звірюкою він мені ввижається. Скільки ж то на ньому прокльонів людських лежить за його діла? Це ж насильство! Спочатку розтягнув господарство наше, кров'ю й потом нажите, а потім і рідну дитину — кров мою забрав. Це тільки подумати, до такого докотитися. Кому? Луці! Еге, хай би вже з нами була, де ми, там і рідна дитина.

— Отож, старий, — Горпина глянула на чоловіка і далі зворушливо: «Хай би з нами мучилася!» Дивись, старий, он Терентій свою Наталку аж на Донбас до сина відвезли нишком, що ніхто й не знає, де поділась, аби не дісталась гутнявому Сашкові. А, бачте, той Сашко як намагався за Наталкою, правди ніде діти, вона таки красуня, нема що казати, а він гидомира, хоч між бусурман став рядом, і голова брита, як у татарина, а ми теж за такого свою Ганнусю впхнули. Запропостили одиноку дитину... закінчила Горпина, а слюза прорізалася поміж рясницями й упала їй на руку, це Лука побачив і прикрикнув:

— Ну та вистачить про це. Досить, кажу! Розбалакалась як дома. Воно б і про інше можна балакати, не завжди про Ганнусю, — махнув Лука на кобильчину батогом і до Галюти:

— Сідай, куме, а то згори підбіги прийдеться.

Галюта вискочив на віз і віз покотився. Заторохтіла валка, спускаючись із гори в долину. Погналось торохкотіння по балці, мов громом у небі. І ніде нікого, тільки два зайці стрімголов кинулись з-під куща й погнали разом з торохкотінням під гору.

Дальша розмова між ними так і не нав'язалася. Лука чомусь несподівано поринув думкою в минуле. Горпина, мов камінна баба мовчала, а Галюта подумав: «Що балачкою зарадиш?» Горпина сердито пробігла по спинах міліціонерів, що пронесли-

ся майже галопом повз вози і нагадали виселенцям, що вони вони тут не даремно мотаються.

Начальник із центру Афонов круком окинув валку виселенців, звернув трохи вбік і зупинився. Бричка чорною плямою стала на клину озимини, а коні напинались щупати пшеницу, але кучер держав їх «на вуделах».

Валка прокотилась повз бричку, а Афонов перехиливсь на бік і вперто вдивлявся. Валка мов вихор, що вже втихав на своїй силі, гуркотіла возами по грудках і вибоях, а грудки по дорозі мов чорні поросята.

Афонов повів рукою по чолі, примрежуючи очі, поклав руки на бильця й призирливо пропускав повз себе кожну підводу. Він смачував свою жертвою. А ті тарахкаючі вози з підскакуючими людьми на них, давили його «Я», бо він не був задоволений таким зворотом ліквідації куркуля, як класу. Ось останній віз проскочив. На ньому сиділа сама малеча та стара бабуся й погонич. Афонов не втерпів:

— Ці будуть прокляті чим старі, да, ці будуть учиться і розлізуться по всій Росії, звичайно, а кров їхня хахлацька, кров не наша. Вони завжди себе найдуть. Їхня хахлацька філософія така. Індуси, Сковородинці. Мазепинська наволоч! - Афонов переглянув події дня і от до нього прилетів дух ненависті до всього чужого і він крикнув: — Кучер, гони вперед!

Коні рвонулись і понеслася бричка, поколихуючи начальника з чужої країни. Бричка, проскочивши повз валку, зоставила за собою дух ненависті до людей, пригноблених новітнім часом...

— Кулаки, кулаки, куркульня, глитайня — лягали слова гарячим тавром на груди виселенцям може в сотий раз, а очі Афонова з-під кострубатих брів рижого відтінку, впивалися невблаганною ненавистю хижака до тружеників землі, до плугатарів покореної країни...

Вітер шарпнув гриви коням. розвіявши червоні стрічки, а виселенці тільки тужливо зітхнувши, десь глибоко під серцем положили цей день глуму над ними, щоб колись показати

його, може в цілому світі, що ось сміється над ними, над людьми...

Наблизилася Кубракова балка. Вона, та балка розкрила свою пащу і пустинею зустрічала своїх нових мешканців. Гора зі сходу і гора з заходу. Прорізала сліди в свідомості людей. Ярки й рівчаки, що червоніли глиняним дном. Валка в'їжджала в балку по дні величезного яру. Кубракова балка відгукнулася луною скрипу возів і гайдуканням погоничів та міліціонерів. Розлога краса неудоб'я і поклик пустки: нічого тут не було, щоб зупинилось око господаря, хіба що куча очерету, щойно привезеного колгоспниками та глинища зі слідом недавно браної кимось глини.

Валка зупинилася. Рипнули барки. Люди зупинилися з думками. Сонце теж зупинилося над горою, кинувши осінню прохолоду в балку, а потім схопило тінь від балки виселенської й заховалось за горою так швидко, мов хтось те сонце пхнув. Лиш червоняvість шурхнула по балці. Червоне небо, що обіцяло на завтра вітер. Жебоніла калікою самітня вишня з поламаними гілками.

Заіржали коні. Луною покотився перегук коней і став у яру між туманом, що простелявся кругом, тягнувшись струйкою до валки. Наїжились виселенці, а іржання коней аж під серцем кольнуло декому. Марія майнула думкою аж додому. Ех, там було добре чи зло, а все ж життя, а тут:

— Знайшли вони, оті начальники, для нас те, що довгі роки шукали. Доконали нас, - сказала Марія так, щоб і Шибко почув та на це він бевкнув:

— А якже, певна річ, я не брехав. А ви, куркулі, думали, що ми вас на життя сюди, - і він покрутів головою,- о, ні! Так, ви мусите самі тут загинути, щоб за вас не відповідати, сволото, перед історією.

— О, розходився, мій начальнику. Ти потихше, - сказала Марія, злізаючи з воза.

Марія стала твердо ногами на землю, відчувши полегшення від довгого сидіння і до Шибка проговорила погрозливо:

— Ти, бестіє людська, щоб я від тебе ані слова не чула більше. Справді ж, чи я не знаю, якого ти походження? Цить, своє лото, і все! — і Марія аж кулаками під ніс Шибкові. Той ніби сприйняв це за жарт, почав перебалакувати.

— Мовчи і все! — сказала Марія, а Василь і Олянка перегородили Шибкові дорогу до матері...

— І пощо мені з вами заводитись, коли ви доконані, — і пішов геть.

— Нехай буде й так, але досить ганьби з нас... іди, йди сперед очей.

Виселенці сходилися до гурту, мов вівці, після того як їх розжene скажений собака. Кожний підходив обережно, ніби почував під ногами трясовину; молодиці держали на руках маліх дітей, закушканих у платки, а більші тяглися за спідниці матерів. Сходилися біля купи очерету коло брички Афонова, що аж горів поспіхом. Він кинув поглядом на двох високих чоловіків у смушевих шапках, що вилискували від червоного кольору заходячого сонця... Афонов потроху вгамувався, він розводив руками у повітрі, ніби хотів щось зловити перед собою. І, нарешті, знайшовши опертя, на зловленому комареві на лету, сказав виселенцям:

— Кулаки! Ось цей товариш тепер буде над вами безпосереднім начальником. Зрозуміли? — тикнув підрізаним пальцем, що виглядав як знак запитання в буквареві. Тикнув прямо в груди рижому чоловікові, котрий стояв перед ним.

— Вигружайся! — викрикнув Афонов, ніби бамкнув у барабан і всівсь у бричку. І от Афонов виглядав справжнісіньким паном, тільки й того, що без роду й племені, червоним паном був він. Афонов самозадоволено позіхнув і посміхнувся сам собі...

З виселенських возів полетіло все кубрика. Комсомольці прикладали старання і всю свою здібність у цій справі. Де дозволяла їм ситуація, перекидали вози. Піднялося в Кубраковій балці справжнє життя мізерії: добивалися недобиті горщики, миски, дзвеніли чавуни і торохтіли відра. Розгорталися, мов паруси над барками рядна, простирадла, світячи дірками вкри-

вали мізерію. Гупали клунки з зерном, і з борошном, і з картоплею. Різне лахміття, залишки одягу, подушки без наволочок із вилітаючим пір'ям. Лягло це все на купи коло возів і виглядало тепер тут, ніби після погрому або татарського набігу...

Гуляв по балці лемент, галас із різними проханнями й охканням та плачем. Розпач, мов сліпий старець без поводиря, ходив по Кубраковій балці, а безпосередній начальник Бобко стояв нерухомо, мов рижа мумія, червонів червенню рижої бороди. Він мовчав, бо не хотів першим знайомства зі своїми підоплічними. Крутів папери в руках і ждав, чекав поки хтось до нього забалакає...

Галюта, придивляючись до начальства, розворушував спогадами минуле. І от Галюта впізнав давнього знайомого, ще з тих часів, як революція бродила по житах...

— Товариш Бобко, а далі що? — і Галюта пильно подивився у вічі новому начальству, — ніч же скоро настане!

— А я скажу пізніше, не поспішайте, куркулі. — сухо відповів товариш Бобко і пішов до брички, до Афонова. Він забалакав, не поспішаючи, мнучи соломину зубами, а Афонов перебив і прикрикнув:

— Товариш Бобко, пора б уже «государственного языка» навчитись. Вашій українізації прийшов кінець, хоч і не офіційно, але до вас на Україну це прийде пізніше, як завжди на периферію приходить із центру все пізніше.

Бобко криво посміхнувся, але не сказав на це нічого. Бо який Бобко не був завзятий большевик, але чужа мова не лізла йому в голову, не вмів Бобко говорити російською мовою, і що він може сказати Афонову на це. І хоч, прийшовши додому з Червоної армії після шумовиння, закидав по-російському, та це скінчилось тим, що з його сміялися в селі, а особливо дівчата брали на кпини і він, хоч-не-хоч, бач, мусів забути й те, що приніс з червоноармійською торбою. А тепер він, Бобко, і не важувався починати заново з «что».

— Да, товариш Бобко, я правильно говорю, — ще раз сказав Афонов. Бобко відійшов від Афонова й зник між виселенцями.

Підводи, що привезли виселенців, вишикувались одна за одною і тільки Афонова бричка викотилася наперед них, рушили геть із Кубракової до сільради на ночівлю...

Місцеві комсомольці випровадили своїх товаришів і тепер, позбувшись конкурентів, ожили й приступили до виконання своїх обов'язків, а їхні обов'язки тут полягали в тому, щоб глумитися над виселенцями. І тоді, коли комсомолія почала насідати комарями на молодих і старих, шниряючи поміж виселенцями, на Кубракову приїхало п'ять підвід із деревом і соломою, і одна кобильчина приволокла бочку води. Колгоспівська водовозка зупинилася і заіржала, і цим іржанням вона давала знати про себе: «пийте, мов воду, це я привезла». І стукнула булана копитом об землю. Люди накинулися на бочку з водою. І здавалося, що то не була вода, а шипучий мед — так присмакували виселенці водою... Загорілися огнища і кинули тінь від людей по балці.

Кругом огнищ попримощувалася малеча і грілася, а матері нашвидку готовили щось гарячого.

Галюта витяг із-під купи речей руру, а Григорій його син, забив дві сішки, і набралась перекладина казанків, ніби галузка з хрущами весною; і Галюта з Григорієм обережно поклали руру на сішки, а огонь обхопив веселим полум'ям казанки з кулішем або з юшкою. Посипались іскри з огнища і потяглись утору. Відразу стала темрява, насунувшись зі сходу...

Комсомольці черідкою лошаків плутались по балці. Ось вони напали на бабусю, котра тільки що обдарувала їх перлами своєї відповіді за їхню нечесність, однаке комсомольці боялись гостро зчіпатись з старенькою, побоюючись, щоб бува хто за надмірні жарти не потяг люшнею по плечах.

Бобко і міліціонери, котрі держали своїх коней за повідки, стояли поодаль від виселенців і придивлялися до табору всі троє. мов це вперше у житті трапилася така нагода.

Виселенці метушилися щіби мурав'ї на мурав'їщи розоренім. Вони напинали нашвидку сякі-такі халабуди для ночівлі. Вирисовувався потроху табір гостроверхими курінами.

Сім'я Прусів та Марії вирішили перебути це лихо як одна сім'я, бо Юхим із Семеном Прусом сиділи у в'язниці разом і тепер відробляють примусову працю у радгоспі.

Грицько із сестрою Варкою покликали від огнища Василя та Олянку, нашвидку почали будувати й собі курінь, закопали дві сохи, переклали жердкою, ув'язавши перевеслами скрученими із соломи до сіх, обіклали на конус очеретом — і «будинок» готовий. От таким способом Кубракова балка при світлі місяця, забудувалась за один вечір...

Десь за північ, коли донісся спів півнів, десь із села на Кубракову, виселенців окутувала втома м'яким плащем і заколосувала їх, змучених, до сну. Над табором завітав спокій, лише було чути фіркання коней. Їх було шестero поганеньких коненят, прив'заних до конов'язу...

Чотири комсомольці по черзі пильнували табір. Вони були озброєні рушницями, котрі держали напоготові.

Бобко й міліціонери залишили табір десь перед північчю, пішли в село, що лежало в двох кілометрах від Кубракової балки. Ніч запнула хусткою, уквітчаною в зорі, а Чумацький Шлях кальмою переділяв цю зоряну хустку. Закукувавчав сич на вишні, збудивши в курені якогось дідуся, що не втерпів і виліз із куреня, і прогнав нахабного птаха геть із вишні. Заплакала дитина, вимовляючи крізь слози: «Ма-мо», і потім умовкла, мабуть, зловивши піпку на грудях... А з села, мов на зло, неслося голосне кукурікання півнів і гавкіт розгвалтованого собаки, а з другого кінця балки неслося несамовите, противне завивання сича. Дідусь покрекуючи залазив у курінь, промовляючи сам до себе:

— І ведеться отака пташина на світі. Ну нехай дома вив, а пошо сюди прилетів, ти віщує? А вже, що щось віщує, бісове сотворіння, - і він укутав голову піджаком, стиснувши вуста до болю.

Сова пролетіла над табором і зникла десь у долині між туманом, де спало село, розділене надвоє очеретняками, що перерізувалися вузенькою річечкою. Ніч потихеньку з річки тяг-

нула туман на балку, який падав росою на стерню і на табір. Виселенці ніби аж тепер відчули спокій після довгих безсонних ночей. Але п'ять тіней із-за гори, що від села підходили, щоб знищити їм спокій.

Бобко з міліціонерами і двома комсомольцями підходили до табору, поблизуочи світлом кишеневого ліхтарика, мабуть, старший підняв руку з наганом і вистрілив цілий барабан набоїв. Постріли пробігли хвилею між курені, між вози, де був конов'яз і наполохав коней, і розворушив виселенців, ляснувши семикратно по ярові...

Вони, ті п'ять, швидко підбігли до вартових комсомольців:
— Давайте! - крикнув ім Бобко...

Вартові обступили табір із чотирьох сторін, а Бобко:
— Гей, куркулі! На перекличку вилазьте! Контреволюція, таку вашу, перетаку, - і він розмахував ліхтариком, міняючи колір світла з білого на червоне. Червоне... яке воно приємне для тих, хто орудує ним і яке огидне й відворотне, до огиди неприємне для всього табору, що тепер розворувався і ще не збагнувши, що сталося...

Лука незадоволено буркнув, вилазячи з-під свого воза, а якась бабуся вилаяла непроханих гостей «гаспидами й деніківцями». Зібралися поволі виселенці, оточуючи Бобка з його братією.

Виселенці зараз подібні до метеликів, що злітаються на світло вночі. Бобко як дерев'яний ідол, ані слова до людей, тільки щось у списку відмічав: по нервах цими відмітками грав товариш Бобко.

— Ну, куркулі, слухайте перекличку! - і почав викликати по списку — люди обзвивалися.

Крім голів сімей, які або сиділи по в'язницях чи відробляли примусову працю, або раніше втекли з рідних сел, подавшись на Донбас, у Білорусію, на Кавказ — не було тут зараз з сім'ї Марії Женя і Докійки, а від Луччиної дочки Ганни; на здивування Луки Бобко вичитав і її.

— Товаришу начальник, та ж Ганнуся за комсомольця заміж вийшла, вона тепер не моя. Ваша, ваша вона. Сключіть її, будь ласка, зі списку... Як же це так, товаришу?.. Лука традиційно почухав потилицю і вмовк, бо «висказався», і лише на Бобка очі втупив. Якось неприємна хвилина мовчанки урвалась:

— Справку треба мати з сільради, - підказав міліціонер, заряджаючи револьвер набоями, і зиркнув на Луку поглядом, що не обіцяв йому нічого доброго.

— А так, щоб вона завтра тут була, інакше заправторю тебе, куркулю, туди, куди загнав своїх весною, - погрозив Бобко, роблячи кружечок червоним олівцем над прізвищем Луки...

— А куди ж ви своїх загнали, товаришу начальник? - запитала та бабуся, що лаялася перед цим. Зітхнула бабуся і темрява зітхнула бликами ліхтарика.

— А ти бабо, неосвічена контрреволюціє, яке маєш право питати? - прикрикнув комсомолець, навівши червоне світло ліхтарика прямо у вічі старій.

— Та воно може й так за вашої свободи... Але як то не запитати, коли є потреба в цьому, може б я передачу передала через Луку своєму синові. На Соловках же він, - настоювала бабуся на своєму і не можна було розібрati, де тут починається, а де кінчався жарт. От завжди вона так, по-людському.

— Немає сенсу з вами говорити, куркулі. Щоб був порядок і все. А щоб між вами і мною витав спокій, краще слухайтесь мене, моїх розпоряджень і вказівок. І не думайте мене обдурювати. Якби куркулі, що я їх запровадив аж на Соловки, чи на Архангельськ, менше були противились мені, то й вони були б у межах свого району, отак як і ви. А так, нехай з ведмедиками контрреволюцію розводять. Зрозуміли?

— Ну, да. Так зразу і сказали б, товаришу старший. Я й сам порядок люблю. Порядок, то порядок і влада владою, а от Ганнусю для порядку сключіть із списку. Це вірно буде, значить для порядку...

— От тебе, куркулю, не можна таки перевиховати, - підйшов

комсомолець до Луки, присвітив у очі чоловікові і з усієї сили штурхнув у груди, а Бобко:

— Ну, зараз спать. Спать і баста. Завтра про все договоримось! - прикрикнув Бобко на виселенців і пішов до села...

Виселенці аж тепер зрозуміли в чому річ.

— Падло риже, не міг відмітити того списку звчора. Сволоч! А блюстителі як шакали, - сказав Грицько Прусів, а Галюта, що вже не один раз випробував по в'язницях такі перевірки й переклички, здивувався:

— Чому ж вони не били? Хоч би вилаяв, сукин син, якось би легше на серці було б.

— Так воно, бачте, для початку... а може, хто їх там знає, може таки їм заборонили безборонних людей бити.

— Таке, заборонили, а Луці знову дostaлося.

— Мабуть, той самий падлюка, що й на майдані коло району.

— Еге, хіба ж можна розпізнати. Вони такі машкари натягують, як ідуть на діло яке.

— Е, люди добрі, краще розійдемось, бо тут теж не без них...

Отак, а може ще й з матюками переплітався гомін виселенців вночі серед чужої балки, під осіннім зоряним небом.

І підкралась голодною вовчицею до табору виселенців. Підкралась і стало тихо, тільки чотири комсомольці по стерні шаруділи, проходячи кругом табору. Та хмари звідкись узялись і затягли чорною пеленою небо. Дуднів вітер східній і залятив під шатра, курені та вози. Тоді щільніше одні до одного присувались діти й натягали на голови ліжники та ковдри. А матері потурбованим немовлятам пхали з поспіхом повні груди. Мале замовкало, відчувши поживний струмок, що розливається по всеніких жилах, а мати теж засипала, відчуваючи беззубий ротик, що смоктав задоволено материнське молоко, що незважаючи на нещастя й потрясення, життя наливало до лоскуту молодій матері груди...

Так, мабуть, сам Бог хоче, щоб ті, хто терпить були безсмертними. І те безсмертя витало над табором, часто обзываючись одним однісінським словом: «мама».

Лука — товстий, присадкуватий чоловік, небуденої ще сили, в сивій шапці, в добрих чоботях, витяжках, в сірому ватяному піджаку з сивим ковніром. Обличчя він мав округле, продовжене чорною з сивим проростом сивизни бородою.

Обличчя Луки моложаве й енергійне; обличчя підприємчової людини. Очі сірі, як осінній ранок із заморозком, були рухливі, але з помітною задумливістю, хоч шістьдесятка добиралась до його плечей — із Луки било молодістю. Таким його можна було бачити вдома, та й тепер, він вилізши з-під воза, нічим не змінивсь, хіба що піджак прим'явся. Вилазячи з теперішнього помешкання, він зачепив з червоними і синіми смужками рядно, яким було завішено «вхід» під віз, і звалив його додолу.

Лука потягнувся і підставив ранкові дужі груди, а потім витяг із кишені маленький гребінчик і кусок дзеркальця й почав розчісувати свої вуса й бороду. Затим примруживсь у долоню в дзеркальце і провів по широких чорних бровах гребінчиком. Подивився на схід сонця, дмухнув на гребінчик і заховав разом із дзеркальцем у бокову кишеню піджака. Це було невідлучне від його особи причандалля і мало воно бозна-скільки років.

Лука прогнав суворість із лиця, розвівши брови, які був насупив до загадкової суворості, як дививсь у дзеркальце й на схід сонця та й забалакав до жінки під віз:

— Горпино, ти ще спиш?..

Відповіді не було. Жінка спала. А певно, що спала, бо інакше вона не могла не відповісти на поклик чоловіка. Ні, вона ще в житті не лукавила, не хитрувала перед Лукою, подумав Лука, піднімаючи рядно з землі, і закрив віз. Проказав Лука не без приємності до сонної жінки:

— Ну, поспи, поспи, Горпино. Немає зараз куди поспішатись, не дома ж, голубко. Ех, Горпино. тільки згадка, що жили колись. Ну, ну.

Тихо... Розвиднялось... Ранок повився над Кубраковою балкою. На сході приснула, немов огнище, червоняйвість осені і

розмела невидимим подихом сіризну ранку.

В селі загельготали гуси, а півні мов навіжені, кукурікали. Неслося кукурікання по Кубраковій балці розмашисто і дзвінко, а кахкання качок теж поспішало у балку із села і осідало тихо і вразливо поміж таборовиками. А відлуння поклику селезня із найближчого кутка села, нагадало Марії домашню ранкову пору і їй зробилося боляче, і шкода до безтями того, що вже втрачено безповоротно. І Марія у відчай шугала думками всюди, де побувала ще перед цією ганьбою, і там, де й не була, тільки з уст материних чула...

Почаївський монастир... Ще маленькою дівчинкою Марія пішком відвідала Київська Печерська Лавра — це вже замужньою після Докійки. Мала почала бігати, мов каченя, тоді Марія тяжко занедужала. Смерть ходила коло неї лята. Може б і вмерла Марія, та от перед втратою пам'яті дала обітницю, після видужання піти пішки на прощу в Печерську Лавру. Це для Докійки, що тільки сп'ялася на ноги. Маріїна мати теж була і в Почаєві, і в Києві, але була і в Єрусалимі...

— Боже, Боже... якже так трапилось, що кості її аж на Соловках? — і майже в заціпенінні шептала молитву і клала Хрест на Василя та Олянку, що спали одне повз одного, мов брат і сестра. Це в курені, а надворі:

— Е, вітер видко буде, — обізвався Лука. Потираючи руки, підійшов він до конячини. Поляпав її по миршавій шії і промовив до тварини такої невинної, хоч плач, такий жаль бере.

— Ех, ти шкапино! В кращий час до двору мого не доступив би. Не впустив би тебе, голубко, я в двір, бо сусіди засміяли б, а сьогодні... Ех, зараз за тобою треба доглянути, — і він кинув жмут житньої соломи конячині, а конячина й справді виглядала незавидно. По ребрах хоч і думу заграти можна. Самі ребра, але вуха щулила і це Луці сподобалося:

— Добре, добре, ще побачимо, що з тебе буде, а зараз ось цю соломку їж, бо кращого таки не маю, вибачай, не дома. Зачекай, може сьогодні роздобудемо десь сінця, тоді й посмакуєш. Може, побачимо, можливо ще й тобою розбагатіємо хоч і тут,

а що ж... шкапина зафуркала, штурхнувши жмут соломи вбік.
— А, ти, мабуть, пити хочеш? Авжеж, я забув тобі води дати
вчора вечером, сказано клопіт в голові, а ти, худобо, мучся.
Вибач, забув таки, — запустив Лука в гриву руку, сказав лас-
каве слово й відійшов до воза; дістав з-під воза відро з водою
й піdnіс кобилчині — пий, мов. Кобильчина пожадно випила
воду, сьорбнувши об дно й перекинула відро.

— Ач, як жаждуєш, і пішов Лука до бочки. Він висмикнув
чіп й вода уже ледь-ледь текла. Сяк-так націдив піvvідра й по-
ставив воду кобильчині. П'ятеро інших коней, подібних до под-
руги, що смакувала водою, тягнулися язиками до відра, з яко-
го скапували краплі води, натягували до лускоту повідки. Лу-
ка на хвилину замислився:

— Вибачте, немає більше, дав би й вам, — промовив Лука лас-
каво до коней.

Кобильчина фирмнула задоволено й ніби дякувала Луці,
лизнувши його язиком по руці.

— Ет, хоч і тварина, а розуміє, як подякувати...

— Що ви, куме, так зарані турбуєтесь, адже ж здається мені,
тут уже справжня комуна зацарювала в цій балці... Воно можна
бі довше поспати, — підійшов до Луки Галюта, посміхаючись
крізь вуси, прооказав це не без жарту. Галюта подав руку Луці.
Потиснули один одному тужаві руки, мов би бозна коли бачи-
лись...

— Ну, як виспався, куме? — запитав Галюта.

У іх завжди так: з «ви» переходили на «ти» і навпаки — це
залежало від настрою і стилю балачки.

— Та де там! Пошти цілу ніч не спав, усе думав. От розумі-
єш, куме, думав, голову висушував тими думками. І що тільки
не прийде чоловікові в голову, коли сон відлетить геть собі на
«шпацер», як казав мені австріяк, правда, з нього й австріяк,
такий як з мене москаль, бо майже все по-нашому говорить.
От, куме, повірте, з його не наших слів тільки одно слово й за-
пам'ятив, оте «шпацер» та, бачте, чуть не забув, ще якось чуд-
но вони кажуть «з тобов». ну це ніби «з тобою», але, куме, за
десять літ стукнуло з того часу, як я з ними зустрічавсь у Ки-

єві це було. Так, люди вони добрі, ті австріяки наші. Отож, а потім прийшла в голову Волинь, там на позиції стояв. Ну, сказати вам, за ніч усю Волинь обійшов і об'їздив. Такі тобі люди там приємні, ну наші та й годі, тільки якісь все задумані, задумуючись чимось, все вони про щось мріють.. Видимо є про що думати, але отак як вони, то я таки не зумію. Бог їх знає, така вже в іх сердечна вдача в тих волинян. Але щодо Волині то таки, як і наша Полтавщина, славна ота земля Волинь і люди чесні, нема що казати, і хрестяться так як і ми, а от бачите, вони більшою половиною під Польщу попали. Може їм і краще, хто його знає, а може і ті панки допікають. Знаю іх. Погані то панки його високості, чи як там, ще іх ляхами називають. Погані люди ті пани. Погані та й квит...

І от приснився мені уже перед ранком польський пан, ніби він мене б'є, що я аж скрикнув від болю, та прокинувсь, помацав — немає нічого, тільки Горпина спокійно спить, значить думаю, це приснилось. Отож, куме, погано спалося, немає чим хвалитися, — кінчив Лука з притиском.

— Ех, що там казати про сон, чи про думки. Думай не думай, а воно ні до чого. Я теж думав, а потім заснув: так ні, тут тобі начальство. Господи, і поки воно буде? Немає спокою та й годі, а все через нашу дурну голову. От, куме, що не кажіть, а все-таки ми винні були. Я скажу відверто, хоч воно може і не до вподоби буде вам, але ми свої. Скажу, якби ми держались Петлюри, таки Петлюри, то було б добре всім. Він був, аж тепер зрозуміло стає, таки тим чоловіком, котрих посилає провидіння в століття раз. Так, так, якого ж чорта нам іще треба було, коли ми мали владу у своїх руках? Еге, ото річ велика, а Петлюра зумів. Зумів і погнав усіх к чорту, а тим Універсалом, пам'ятаєте? От не зуміли та й годі, а властъ таки була в наших руках.

В селянських руках була властъ і то без ніякого там пролетаріату. Бо що таке пролетар, та це ж злидень Заходу, злидень капіталізму, а ми таки не є злидні, та й інші на Україні не такі злидні інтернаціональні. Нехай були й такі, що дійс-

но голота та й годі, але вони українці. Так, так, мудра то філософія, щоб властивість взяти у свої руки та ще, щоб без чужого пролетаріату. Але пішло як марево і от маємо тепер гірше пекла. Для мене таке життя гірше п'яної баби, - Галюта плюнув, тяжко зітхнув і махнув рукою як махають на пропаще. Не вернеться, мовляв, уже те, ох не вернеться! Подумали обидва і Лука, і Галюта, переглянувшись мовччи.

Так. Вони обидва мовчали. Кожний думав про своє. Ніколи вони не сварились, хоч ніколи у балачках один одного не підтримував. Їхні замисли, їхні думи завжди були важкі й ядерні, як схід сонця, мов промені яскраві, але що ж не сила було їхнім виправданням...

Лука зміряв поглядом з голови до ніг Галюту, так ніби перед цим він його ніколи не бачив... Галюта був високим чоловіком, на голову вищий від Луки. В колись добрій, а тепер поношений чумарці з синього сукна, нагадував людину з старосвітських часів.

Гайнув вітер по балці, жартівливо підняв поли незастебутової чумарки, розвіяв кінці різnobарвного козацького пояса, яким був підперезаний Галюта...

— Хоч і не в моді тепер, а він мені подобається, цей пояс, хоч би й з практичної сторони, - сказав Галюта Луці. А Лука примурено дивився на пояс і ніби хотів щось сказати, кинути якийсь жарт, але ні, не посмів.

Дужі груди Галюти були вкриті вишитою манишкою, що аж горіла свіжістю і пишністю вишивки.

— Так, куме, ви ще як парубок, - і знову Лука замислився. Галюта й справді виглядав по-парубоцькому, а чорними очима немов палив з-під суворих брів. Тінь чогось таємничого випромінювало чоло, що робило його старішим та, однаке, з лиця віяло рішучістю та завзятістю; і так наче б він і трішки не мав, хоч би на показ, впливу знущань із людської гідності, що пронеслося ураганом над селами. Галюта все це скопичував всередині — під серцем гадюкою ворушилось лихо. Не виявляв

Галюта розпачу й зневіри, як інші, а йшов твердо раз на все життя узятым курсом: боротись і творити.

Якась притаєна сила віків буяла в ньому. Мужні риси обличчя, глибокі мов борозни, говорили самі за себе, а чорні вуса, спущені донизу, підкреслювали цей портрет загартованості й жаги підкорювати собі незбагненне.

Лука не вмів добре схарактеризувати й добрati слів із приводу Галютиной вдачі, а по-простому:

— Так, так, куме, дивлюсь я на вас і думаю: чудо ви, а не проста людина. Багатирську голівку маєте... але ж дожились ми до кущого краю, от що. І залишилось нам тішитись снами, а не життям, що несе день, та й сни чомусь сняться тривожні.

Галюта не сказав нічого, а тільки глянув на Луку й перевів погляд на схід сонця. Там десь за двадцять кілометрів зсталось все, хоч і зруйноване, а тут починай з колодязя. Але чи надовго..

Галюта потягнувся, аж у спині хруснуло, підставивши груди до сходячого сонця і, ставши ногою на маточину колеса, підперши чоло рукою, задумався. Роїлися різні думки, а відповідь була одна для Галюти: «Борись Андрію, поки є сила».

Грицько Прусів — парубок «непівського часу» виліз із гостроверхого куреня і зустрів схід сонця як і вдома: підійшов до коней, погладив їх по шиї... Вітер обвіяв винесене тепло з-під ліжника, вмотуючись у чорні кучері Грицька, і немов дівчина, куйовдив вітер парубоцькі кучері, що звисали сором'язливо на чоло жмутками.

Грицько кинув коням оберемок соломи, взяв відро й підійшов до бочки, висмикнув чіп, але запізно...

— Грицьку, проспав ти воду, — жартівливо прооказав Лука.

— То це ви виїдили до каплі.

— Отож, воно так ведеться, парубче: рання пташка завжди викупаеться в росі. Тут сталось так — хто перший.

— А що ж робити, коні пити хочуть?

— Не подохнуть. Прийде начальство та й дастъ порядок. А он воно і йде, бач, яке раннє, — показав Лука під гору, що відка-

чувала сонце геть від себе... Бобко із своєю свитою повагом підходили до табору. Їх зустріли комсомольці, що на варті були. Бобко привітався:

— Ну, куркулі, подобається вам тут, чи ні? Він питав, а злісна посмішка так і грала на устах. Зовсім рижим здавався він під сонячним промінням, аж червоним... два Бобкових помічники стояли мовчки. Один із закладеними руками в кишенні штанів, мов хлопчик, але обличчям поважний, а другий дивувався не знати з чого і намагався щось сказати, але мовчав, мабуть, збиравсь із думкою. Все ж таки, незнайомійому ці люди й не хотів він осоромити себе невдалим втручанням. Вони обидва були вже в роках, другий навіть лисиною посвічував, коли чухав потилицю, зсуваючи кашкета аж на очі. От цей лисенький чоловічок, що збиравсь із думкою, потроху сміливішав. Він окинув оком табір, зачудувавшись ним, проказал не без серйозності:

— Тут же відьми вночі збираються на гульбище. На шабаш свій. Я не раз бачив це видовище; тоді місяць примеркає, а вони на мітлах приземляються зі всіх сторін. Мов крила попередники в іх тоді. Сучини дочки так орудують тими мітлами, мов тобі хлопчаки удаваними кіньми. Хе, хе. Ціла ескадрилья відьом буває тут. Чудасія... - засміявся комнезамівець.

— Хто його знає, чув і я про відьму, але живої таки не приходилося бачити, чи то може, що я лисини не маю, - відповів Галюта.

— Отож, - задоволено на всміх комнезамівець.

— Отож, кажуть вчені, такі як ми з вами, що відьма страх любить із лисими жартувати, - ще раз дав зрозуміти Галюта комнезамівцю про те, що він мудрого не сказав, а Лука, кинувши соломинку, котрою довбався в зубах, і собі вкинув жарт:

— Навіть корови доять відьми, тільки в лисих господарів...

Бобко засміявся. Засміявся начальник, але не сказав нічого, бо що йому до того, що не до нього стосується. Він мав таку вдачу вже, але не долюблював тих, що перебиває йому

із отряду уподобав дочку найменшу з чотирьох і згвалтував її. Ні, не забудеться це довіку. Бач, за охорону рідної дитини, чужинці усипали шомполів. Ніколи не забудеться, бо аж бринить у старечих вухах якась незрозуміла мова нахабника. Дич і дики слова слова одурманених, чайже забиваються не скоро...

Хмара затягнула сонце до половини й стала нерухомо, а вітер труснув росу на стерні краплинами дощу і десь полетів за гору.

Бобко, як суддя із вироком у руках, держав список виселенців і вичитував:

— Бистровський з невісткою!? - донеслись шпарко слова уповноваженого до Бистровського і вколої в серце гострою тривогою.

— Є, - відповів він могильним голосом.

— А де зять, діду? - підійшов Бобко до Бистровського, а очі аж бриніли зухвалістю, вивертались білки, мов у цигана.

— На Сибірі, - кинув у відповідь дід.

— Зрозуміло... контрреволюція, таку твою морду! - і рукою до діда:

— Ану ж бо поступись! - відтиснув Бистровського від гурту людей, - а це невістка твоя? Бистровська Ольга, га, з дочкою, так і розреготався Бобко, а потім сердито в список, що лежав на шкіряній торбині мов біла птиця — тикнув червоним олівцем...

— А, Ольга. - вдивлявся Бобко в молодицю.

Ольга пальнула на нього голубими очима, як весняне небо, і тривога шутнула під саме серце жіноче...

Такими ж оченятами, але злякано, поглянула з-під лоба чотирьохрічна донечка, запнuta великим пухнастим платком із синюватим леготом, що обгорнув дівчинку з голови до ніг, тільки черевички червоніли з-під країв платка крізь стряпи.

Галочка горнулася до матері. Рожеві її щічки, мов маківки червоні, ховалися за маминою спідницею. Неприємний був для неї чужий рижий дядько.

Бобко відійшов геть, залишаючи слід краси Ольжиной, десь під серцем... Ольга, мов уражена, жахнулась Бобка.

придавила Україну пресом безправства.

Сонце червоніло величезним огнищем. Свавілля над балкою обхопило в свої обійми кубраківців та й лоскотало їх.

І от понад сотню різносортного люду обступили колом Бобка, мов ярмаркового циркача. І любувалися вони ним, як красуня нелюбом. А він Бобко, колишній червоноармієць і сільський пройдоха, що робив революцію в Петрограді — торжествував. Він комуніст, а виселенці вороги, найзапекліші вороги соціалістичної перебудови села.

І ці вороги мовчали, ніби камінь серед поля. Не насмілювалися кубраківці почати розмову з начальством, хоч і бачили вже вони багато — цілу низку всяких начальників відчули на собі ці люди. Та щось відштовхувало їх від Бобка — рижого уповноваженого, господаря й пана над ними. Дехто з виселенців знав уже Бобка з раніших часів і побоювався зачіпати мов нечистої сили, а хто не знав ще, то жахався його... Діти малі також відчули в своїх маленьких серцях тривогу і геть ховалися за матерів, бабусь і дідів.

Бистровський, сивий старий дід, що виділявся серед виселенців високим ростом, стояв впереді своєї невістки, гарної на вроду молодиці, що держала за руку свою доню. Він затуляв собою їх обох від пронозистих очей. Бач, Бистрицький пригадав подію, що ось уже понад десять років минуло, а й досі той жах стоїть перед очима, мов пляма на білій одежині. Пригадав, а може й не забував. Було... Носивсь Бобко по селах ніби примара та все з чужими людьми; з росіянами більше, ніж з своїми справу мав у ті роки червоної завірюхи... І от та пляма розрослась до необмеженої величини в Бистровського уяві.

Так. Зима. Червона Зима. Він Бобко з відділом Чека влетів у село й потрапив на його будинок, котрий виділявся серед села віконицями, пофарбованими навскіс по діагоналі: зверху синє, а внизу жовте. Так, так він пригадав, як цей рижий начальник з нахабним ластовинням на карку, в роки революції, поставив на квартиру тих, із якими він мав дружбу. І от один

із отряду уподобав дочку найменшу з чотирьох і згвалтував її. Ні, не забудеться це довіку. Бач, за охорону рідної дитини, чужинці усипали шомполів. Ніколи не забудеться, бо аж бринить у старечих вухах якась незрозуміла мова нахабника. Дич і дики слова слова одурманених, чайже забиваються не скоро...

Хмара затягнула сонце до половини й стала нерухомо, а вітер труснув росу на стерні краплинами дощу і десь полетів за гору.

Бобко, як суддя із вироком у руках, держав список виселенців і вичитував:

— Бистровський з невісткою!? - донеслись шпарко слова уповноваженого до Бистровського і вкололи в серце гострою тривогою.

— Є, - відповів він могильним голосом.

— А де зять, діду? - підійшов Бобко до Бистровського, а очі аж бриніли зухвалістю, вивертались білки, мов у цигана.

— На Сибірі, - кинув у відповідь дід.

— Зрозуміло... контрреволюція, таку твою морду! - і рукою до діда:

— Ану ж бо поступись! - відтиснув Бистровського від гурту людей, - а це невістка твоя? Бистровська Ольга, га, з дочкою, так і розреготався Бобко, а потім сердито в список, що лежав на шкіряній торбині мов біла птиця — тикнув червоним олівцем...

— А, Ольга, - вдивлявся Бобко в молодицю.

Ольга пальнула на нього голубими очима, як весняне небо, і тривога шутнула під саме серце жіноче...

Такими ж оченятами, але злякано, поглянула з-під лоба чотирьохрічна донечка, запнuta великим пухнастим платком із синюватим леготом, що обгорнув дівчинку з голови до ніг, тільки черевички червоніли з-під країв платка крізь стряпи.

Галочка горнулася до матері. Рожеві її щічки, мов маківки червоні, ховалися за маминою спідницею. Неприємний був для неї чужий рижий дядько.

Бобко відійшов геть, залишаючи слід краси Ольжиной, десь під серцем... Ольга, мов уражена, жахнулась Бобка.

Ранок награвав свою симфонію осені по пшеничному стернищі, що підводилось із Кубракової балки під гору понад глинищем. Вилискувала стерня червонястим лоскотом... Перекотиполе, що котилось із гори у балку, зупинилось під кущем дерези, що цвірінчав горобцями.

Бобко окинув оком широчінь своїх володінь і підвищеним тоном почав говорити до виселенців, розмахуючи руками і полами шкірянки.

— Так, куркулі, ви відтепер у моєму розпорядженні. Я ваш пан і Бог, я уповноважений над виселенцями, або ще ми вас називаємо «вивезені» — це справи не міняє. Отже... - запнувсь товариш Бобко, а виселенці вслухалися в слова уповноваженого уважно і з кожного слова ловили вирок своєї долі.

— Отже в село, тобто в Якимове, вам ходити без мого дозволу категорично заборонено, - Бобко поставив ногу на Луччине відро, перевернувши його догори дном, провів поглядом поверх голів виселенців і ще з більшою завзятістю махнув рукою вгору, а потім тикнув в юрбу пальцем і мовив далі:

— На старі місця, тобто до дому вашого, вам категорично за боронено появлятися. Будете жити тут. У вашому розпорядженні оці шестеро коней і оця вся земля Кубракової балки, - Бобко обвів рукою, вказуючу межі володінь виселенцям, - мусите негайно сьогодні почати сівбу, бо скоро морози вдарять. Знайте, що земля пустувати не повинна, бо коли не буде засіяна земля, то я не відповідатиму перед властю, а ви, куркулі, що звички саботажем займатися. Там, на горі, є трохи зораного поля, а решту мусите поорати.

На хвилину вмовк Бобко, бо Грицько Прусів впритул до юрби, зупинився з бочкою води.

— Ага, колодязь потрібно негайно копати, землянки негайно починайте копати. На всіх вас і на коней дозволено будувати чотири землянки. А що ж до останнього, то живіть собі як знаєте, тільки попереджаю: ходити по селях і просити їсти — це суворо заборонено. Якщо хтось вам привезе щось із харчів — я не перечу.

— А хто ж нам привезе? - обізвалась з юрби стара бабуся.

— То я не знаю, бабо, - суворо відрубав уповноважений, - тепер далі: все золото, що маєте позашиване й поховане в лахмітті, мусите здати мені, бо як опісля знайду, то п'ять років в'язниці — це вже гарантія!

— А серебро теж можна здавати? - запитався хтось з виселенців.

— Усе, усі благородні метали потрібні для індустріалізації, щоб, значить, платити за машини, котрі будуть робити машини, отому гнилому капіталізмові, а особливо німцеві, бо він має тих машин до біса, але без золота нам, сволота, давати не хоче.

— А де ж те золото у нас, товаришу начальнику, ми ж не жиди, - знову та ж бабуся.

— Рекомендую мене не сердити — мої нерви хворі. Золото ваше самі знаєте, де заховане, - блиснув рижими білками Бобко і розкрив портсигар, а далі повільно витяг цигарку й пахнув димом перед себе — да... - але йому перебив малий, із подібно-щурячим обличчям комнезамівець:

— Куркульня золото має, хе, хе...

— Ми це розкопаємо. В нас такий щуп є, розумієте. щуп? Щупаком доб'ємося золотця, - гrimнув комсомолець із-за спини Бобка, виткнувши лице, розчервоніле від люті, - хіба забули як ми подоставали ваш хлібець щупаками?

Якийсь літній чоловік із юрби підійшов до Бобка і простяг руку: — Візьміть, товаришу начальнику, ці двадцять копійок, вони ще миколаївські, а як за іх п'ять років тюрми доставати, то щоб було все в порядку — за душою немає тепер ні гроша з отого благородного металу, хоч, це й серебром зветься — блиснули двадцять копійок на долоні виселенця, а Бобко:

— Давай сюди! - і взяв монету з долоні літнього чоловіка, - якщо ти чесний, то беріть приклад із нього. Чуєте, куркулі? Вам приклад ось він показав.

Літній чоловік у благій чумарчині впірнув у юрбу й тихо стало на якусь хвильку: кожний розмірковував для чого це той чоловік так зробив? Для насмішки над золотошукачем чи що?

І дехто приснув сміхом і задоволено витер лице рукавом або крайком хустки.

Бобко підкинув грошину вище голови й на лету схопив її і заховав у кишеню.

— Квитанцю завтра принесу. Як твоє прізвище, куркулю?

— А, прізвище... та ви так, без квитанції обійтесь, а якщо так уже потрібно, то там зазначте: від кубраківця, та й добре. Хіба ж я не вірю вам? Я не вимагаю ніякої квитанції на ту грошіну. Гм, якщо на коні, як змії, або й воли, що й ріг не діставав, обійшлось без квитанції, то хай і це моє багатство буде на чесне слово...

— Ну, добре, то вже твоя справа, якщо хочеш так, то хай буде. Отже, я буду навідуватися до вас тоді, коли мені забажається. — Бобко витяг із шкіряної торбини писульку:

— Так, Юхим Босий і Семен Прус, як прийдуть до сімей, то повинні доповісти мені, а коли не зроблять цього, то контреволюції немає пощади. Все. Хто має запитання? Ділові, звичайно, а не про жалі там великі.

— Ніхто, — рубонув комсомолець.

— А плуг, а борона, а зерно? Як то ніхто, все треба по порядку, — вийшов на перед юрби Лука, розвівши руки по-господарському перед Бобком..

— Добре, за інвентарем до голови колгоспу: ось я напишу записку в колгосп імені Жовтня, — і він нашвидку черкнув записку і віддав Луці. На цьому й закінчилось. Відішло начальство до села, а виселенці розійшлися по таборі.

Сонце заграло довгастим промінням, що тяглося через гору в балку. Заглядало сонце в очі виселенцям, шниряло поміж купками різного майна та забавлялося гостроверхими куренями, переливаючись поміж листям і вінчиками очерету.

Гралося сонце в балці, а вітер роздмухував щойно розведені огнища. Вітер гуляв молодим жеребчиком по балці, яку збиралися оволодіти вивезені люди з місць, де століттями предки складали свої натруджені кості. А ця балка, мов пустиня для виселенців. Про цю балку в сусідніх селах блукали різно-

манітні дивні оповідання, переплетені страхами і повір'ями. Старі люди називали її окрім «Кубракова» ще й «Страшною» балкою. Можливо через те, що вважали її за зборище відьом і всякої нечистої сили...

Не один старий дідусь, чи стара аж висохла від віку бабуся, онукам розказувала про те, як бувало в давнину під Різдво, хтось із нетутешніх людей попаде в цю балку, то, Боже, скільки страху перетерпить бідолаха. Отак, бувало, їде якийсь подорожній саньми через балку та й упреться неодмінно в глинище, а там уже йому, бідоласі, відьми й нечиста сила всяка, так завдадуть перцю, що вранці тільки ледь живого знайдуть люди. Воно може б там і амба отакому подорожникові, так завжди ж хтось та йде в село, а це попри таке глинище дорога, то ото й забачить картину: коні по самі вуха в снігу, а саней з чоловіком і не видно. Ну, от такий вістун зразу ж назад в село та й ну збирати юрбу охочих рятувати чоловіка невинного.

І так завжди, мовляв, до цієї колективізації. А тепер, видимо, не до відьом в Кубраковій, коли ім місця уже тут немає. Воно значить так, міркують старі люди, відьми й нечисті люблять свободу, якби й люди. І от раз почали зганяти в колгоспи людей, то тут уже відьмам немає що поробляти, ото вони, мовляв, за своїх чортів і певно, і більш ніж певно, що десь помандрували в інші краї, а може й у великі міста, де все-таки не так скоро дощупається до них комнезам чи комсомолець. Або якийсь там чоловік з чужини, що по-тутешньому ні белбеса не розуміє, а відьма вона хоч добра для людей трудящих не переносить, однаке чужомовних страх не любить.

Так ото більше ніж певно, що так перебралися собі любісінько, без паспорту й справки про незаможний стан десь до великих міст.

Отак, а може ще й інакше толкували старі люди, розбираючи справу колективізації десь на посиденьках, упираючись, звичайно, усіма чотирма та ще й головою, аби тільки не в колгосп. І дивна річ — найбідніші селяни не проти того були

щоб таки справжніх багатіїв потормошити, але щодо колгоспу, то вже нехай би оті куркулі йшли, ім і так, мовляв, ніде подітись тепер. Бувало з відьом почнуть, а колгоспом кінчать.

Отож в сусідньому селі Якимовій, в яке Грицько Прусів їздив по воду, та з якого Бобко походить, збереглася легенда: нібіто колись, за сотню літ сюди примандрував харциз-розвишка. Він був низького росту, круглий, кутастий чоловік з довгими руками не по росту. І називався він Рак. Відома річ, що люди додали йому й своє назисько Куб. Бо він на голові завжди носив щось подібне до куба.

Кажуть ті ж старі люди, що коли він помер, а помер він може з півсотні літ тому, то його тлінні останки десь зникли. Ну, це безперечно, приписують таку покражу неодмінно відьмам. Еге ж, а хто б інший це зробив? Умер чоловік, де б він не вмер, а тіло лишається, аж поки люди не поховають у землю. По звичаю...

Це так говорили про Кубракову балку в Якимовій, а от в іншому селі за вісім кілометрів від Якимової, що називалось Кротовщина, вже інакше казали. І між цими двома селами якраз і ворожнеча була через ту балку. Бо і те село хотіло її під випас заволодіти і те, але ні те, ні те не поступалось. Кротовщани казали так: Дурні люди в Якимовій, дурний іх і піп хрестив! За те, що пускають таку баєчку про Кубракову. Мовляв, у нас чоловік живе на прізвище Кубрак. Ну, то значить від давніх часів таки балка та наша та й квит, а що вона на два кілометри лежить ближче до Якимової, так це ще не доказ того, що вона їхня.

І бувало пастухи в неділю й зведуться, як два ворожих один одному табори диких племен. І за цю балку гарцюють щлий день. Не дадуть було й худобині напастись. Було. Та як там воно не було, а тепер Кубракова балка знайшла нових господарів і певно, ворожнеча між Якимовою й Кротовчиною припиниться, бо є новий, незнаний допіру володар пустиря — куркуль. Виселенці менше всього цікавилися зараз історією балки, бо не з добра вони сюди прийшли. Звичайна річ, колись і їх упрутатають в історію балки, але це вже нехай зостанеться для

майбутніх поколінь. Авеж...

Був теплий осінній день, хоч Лука й пророчив про вітер, та він пообіді зовсім притих, як і не було вітру, лише коли-неколи дмухне, підганяючи хмари в небі понад балкою, мов кволий від спеки пастух овечок. Бродили тіні по табору від перелітної птиці. Часто навідувалось до балки вороння, осідаючи чорною хмарою понад глинищем і могутньо кракало.

В цю ж пору до табору прийшов Прусів собака, чорний як смола, з білими бровами і білими лапами. Називався він Лапко. Яка радість була для Василя й Олянки, коли Лапко з невимовною радістю встрибнув до них у курінь на постіль, де вони були лише вдвох у журбі від пережитого. Мов бажаний вістун щастя, був сьогодні Лапко в таборі. За ним ціла черідка дітваків пленталась, а він, здоровенний собачисько, тільки лизне якогось дітвака та й до Олянки чи до Василя, або до господині Параски щирими очима, мов промовляє, а Варочку за спідницю, та й притягне до себе, а та тільки погладить по гарній, мов намальованій голові, та й заплаче; щоб ніхто не побачив, витре слізу та промовить до собаки: - Ех, Лапко ти білолапий, як же ти нас знайшов поміж смітниками?

До табору виселенці привезли з колгоспу два старих плуги, дві борони та віз сіна. Лука, хоч і невибраний ніким, як це заведено в громаді, але зараз почав проявляти свою колишню владу над господарством. Не втерпів таки Лука. Потягнуло й тут чоловіка до господарювання. Тільки посміхнувся Лука у вус, а погляд на старому плузі, що невинно червонів іржавим лемішем...

До Луки підійшла його жінка Горпина й почала поучувати Луку:

— Чи не нагосподарився, чоловіче, ти ще, чи ж не досить нам від того господарства — нахазяйнувались що й казати! - і як та підстрелена птиця, Горпина сплеснула руками і більш ні слова, бо зловила суворість з Луччиного обличчя:

— То вже таки моя справа, жінко, а не твоя...
Галюта окинув ковальським оком інвентар і не витримав...

Він удвох із сином витяг з-під купи речей похідне горнило, котре був потай заховав від бригади в подушку, розібравши його почастинно, так що й бригада тоді не второпала в чім річ, посміялися із Галюти ще в дворі: «Дурень старий, залізячя напхав у подушку». Зараз Галюта з сином складав з того залізячя горнило. Виселенці тільки подивлялися з Галюти, але за якусь годину горнило ожило, а туте чересло вже стриміло в ньому. Зашуміло горнило, розбризкуючи іскри кругом; зашумів і табір, бо згори у балку спускався Бобко, повільно наближаючись до виселенців. Та враз шум занепокоєння змінився на полегшення. Люди повеселішли, бо товариш Бобко ось уже біля них і в дуже доброму настрії...

Підійшов Бобко до Луки й янгельським тоном:

— Ну от, чоловіче добрий, почнемо господарювати. З району прийшла директива на вашу користь. Тобто, будем жити — і розгорнув Бобко на колінах перед Лукою план Кубракової балки, що переходила у володіння виселенцям. А виселенці, особливо молодші, підлітки й діти, обступили Бобка, мов лірника на ярмарку, і з цікавістю очима в план, хоч і не розумілись на ньому, а він показував Луці межі володінь:

— Ото по гору, - показав на південь, - а ото по вакан. - показав на захід, куди балка простягнулась рівним масивом чорнозему під гору, але за ваканом по вакан була глиняста земля — тепер на північ, тут межі немає, можете хоч і по Лукашеву балку займати, аж до шляху, котрим ви сюди приїхали, - Бобко п'ятірнею вдарив по плану й заховав його до кишені.

Глянув Бобко пильно на Луку, а потім поверх голів виселенців сковзнув поглядом на північ. А усмішка його, мов мурашки за пазухою у виселенців, але Лука не здався, вступившись поглядом у Бобка:

— А сюди на схід, поки? - запитав Лука.

— На гору, аж до кінця гори. Ваше по вакан...

— Отож чимало, спасибі вам, уділили нам земельки, тільки чим її засіяти і хто буде обробляти? - продовжував Лука.

— Але батраків тут уже 'не буде! - прикрикнув Бобко.

— А чи вони в нас і були коли оті батраки, що воно таке той батрак, наймити були, так це було потрібне, бо на те ж і господар я був, щоб мати найманого робітника. Земля таки була, та й худобини чимало було. От самому не під силу було то й наймав людей. Платив же їм.

— Ну, ми знаємо, що і як було. Краще про це, давайте, не будемо. Отож висилайте на оранку й волочіння. Щоб було заціяно якнайбільше. Не буду вас учити — самі знаєте, не наймитами ж були ви.

— А посівне зерно? - товк Лука своє.

— То вже між собою знайдете. Привезли ж ви мішечки й клунки, не з землею ж, правда?

Лука здався, бо примітив, що обличчя начальника набирало серйозного вигляду, а рука сіпала в кишенні...

На цім і кінчилося із плануванням; Лука послав у поле орачів і боронувальників, а сам витяг із-під свого воза клунок жита і пішов у поле зробити початок засіву.

Бобко проходився по табору, мов індик серед курей, похджав начальник поміж виселенцями. Він відчував на собі недоброзичливі погляди своїх підданих, добре знав, і тому ні одним словом не обізвавсь до виселенців. На його, мов відлітім із бронзи чолі, набігали зморшки, але швидко й зникали. Видно було добре, що Бобко хвилювавсь. Він боровся сам з собою. Ходили ходями важкі думи разом із ним, попрікаючи йому, борцеві за совєтську владу, і нагадували про ворогів, котрі обсіли кругом молоду совєтську державу: десь там, понад границями України, а тут всередині бушувала реакція, особливо на селі. Ці куркулі, з котрими тільки тепер доведена боротьба до кінця, все ж не визнавали совєтської влади.

В них ще витає дух спротиву й надії на чиюсь допомогу. Бобко це знав. І в ньому тепер клубились дві істоти: він комуніст, він же й селянин. І коли він задумував щось зробити, як комуніст, то щось далеке-далеке його притримувало. Щось далеке й невиразне здавлювало його буйну істоту. Він не знає

в такі хвилини, як правильно поступити, віддавав на розвагу тим двом істотам: яка переможе, то тій він і прислуговувавсь. От і тоді на засіданні райвиконкому, чи потрібно йому, комуністові, заступатись за цих куркулів - недобитків великої революції, що ще плавували перед божком власності й мішали, тільки мішали переможному ходові перебудови села на соціалістичні рейки.

А він, Бобко, сказав тоді таке, що комусь би іншому лягло печаттю в партійному ділі. Йому було соромно за самого себе як комуніста. Бобко заплющив очі на мить і перед ним: освічений великий зал райвику з портретами вождів і червоними полотнищами з лозунгами, а за столом, червоним мов кров, президія райвику, а він десь аж із-під гальорки виходить на перед присутніх у залі і говорить нісенітницю: - Товариши, звичайно куркуля треба знищити, зліквідувати, але така ліквідація, як її план був ось тільки-що виложений персонами: товаришем секретарем парткому й оплескана вами, товариши, а також і товариш Афонов долучив на додаток до плану свою, військового комунізму жорстокість — не відповідає зasadам гуманності і я, як член партії комуністів України, хотів би цю справу розв'язати по-нашому, по-українському.

Отже, обмежити його так, щоб він, куркуль, відчув, що таке Радянська влада і щоб він переконався, що другого виходу немає, як чесна праця, а не боротьба проти соціалізму й колгоспів. Чому це я так кажу, а тому, що все ж таки куркуль є майстер хліба, він майстер землі, спец хліборобства.

І от тоді, зал повний комуністів, комсомольців і активістів розколовсь надвоє: одні кричали «правильно!», а другі, разом із Афоновим — «геть із Бобком!». Але Бобко не здавсь. Він витяг із кишені партквиток, витяг красногвардійську книжку й до Афонова: — Що ж ви думаєте, товаришу, що я так собі чоловік, ні, товаришу, обережніше. я маю право висловити свою думку і як большевик підкорюсь більшості!

Справа залагодилася без шкоди Бобкові, бо секретар парткому цей конфлікт зумів швидко розв'язати, поставивши

питання на голосування. От тоді й вирішили ліквідувати по плану, а Бобкові дали зрозуміти справитись, і зразу ж і призначили уповноваженим по розкуркуленню. Секретар парткому і Афонов сказали: - Ждемо від вас, товариш Бобко, правильних дій, без милосердя отого українського!

— Так, товариш Бобко, уважай, — сказав сам до себе Бобко і пішов до Галюти.

— Сказано — куркулі, вас тільки притиснути і ви все зможете зробити. Як його звати, забувсь, — показав услід Луки Бобко.

— Лука, мій кум, — відказав Галюта.

— Отож, твій кум Лука хитрий, але відвертий до чорта, чоловік: отут тобі клопотавсь про посівне й казав, що немає, а бач, поволік клунок, сказано куркуль, — і провів по Галюті очима, мов бритвою по горлі...

— А в тебе й досі того пояса не забрали для драмгуртка?

— Та ж, дякувати Богу...

— Ну, то скидай, бо мені дякувати вашому Богу говорили хлопці з драмгуртка про такий пояс; розумієш, поясом цим будуть гайдамаків на сцені вішати.

— О ні, товаришу начальнику, для такого діла я не дам пояса, що ж хіба я не християнин, щоб з диявольським кодлом зв'язувався через пояс?

— Ха, ха, ха, — весело засміявся Бобко, — ти таки дурний, куркулю, та так тільки на виставі, в п'есі, значить, буде.

— Хоч і в п'есі, а не дам! — і Галюта застібнув чумарку.

— Ну, годі, не бійся, у неділю буде вистава в сільраді і от для петлюрівців, що їх червоні козаки взяли в полон, тобто для артистів, треба отаких поясів. Значить, не бійся, не вішатимуть, я ту п'есу знаю, звуться вона «Червоні Козаки». Нікого не вішають там, а лише підпережеться артист, котрий граничне петлюрівця й стане перед судом червоних козаків.

— А далі? — запитав Галюта.

— А далі тому петлюрівцеві дається право вибору — або розстріл, або приєднатися до Червоного Козацтва.

Ну, - вів Галюта далі.

— Ну й ну, ось на записку і як хочеш, прийди на виставу. Упустяť і тебе по цій записці. - і Бобко почав писати записку.

— Добре, коли вже треба на таке діло, то візьміть, - розмотав Галюта пояс і віддав Бобкові.

Переливався козацький пояс радужним кольором веселки.

— Видимо в п'єсі той петлюрівець пішов на службу до червоних козаків, - сказав Бобко, ховаючи пояс.

— Ну, та були й такі, але мало було справжніх петлюрівців. Ну, а на сцені то, певно, що треба так показувати.

— Отож для культури це, але що куркульня в цьому розуміє? Ні чорта ви не шупіте в радянській культурі. Я кажу, куркульня вміє експлуатувати, а про культуру не питай у них...

Галюта мовчав.

Бобко повернув розмову на іншу тему, бачачи, як у Галюти бліснули очі гнівом...

— Так. Хто ж тепер буде керувати будівництвом землянок?

— Та хто ж, звісно Галюта, - кинула слово Марія, що підійшла до них. Візміться Андрію за це, вам не першина. Воно й на душі трохи полегшає від збитку. В праці забудеться оте пережите нещастя, що спіткало нас бозна за віщо. Отож візміться, Андрію!..

А Галюта посміхнувся до Марії і до начальника:

— Деревця треба б, товаришу начальнику! Всяке діло в будівництві починається з дерева...

— Сьогодні привезуть, неодмінно привезуть, - перебив Галюту Бобко своєю поспішною відповіддю:

— Не думайте, советська влада б'є, але й жаліє, хоч вона вам і мачухою доводиться.

— Оце правильно ви сказали, товаришу начальнику, - сказала Марія.

— Правильно чи ні, а я через вас під увагу парткому взятий, на ваших спинах мушу довір'я повернути на старе місце. Я борець за Жовтень, ви хто, ви вороги Жовтня!

— Ні, ми не вороги революції: тільки ми проти такої револю-

ції, яка нищить нас трударів.

— Отже ви за Петлюру ще думаєте. Не вернеться, мертвих із гробу не вертають. А, взагалі, чому я з вами розбалакався? На мою думку вас би знищили як клас цілком, тобто постріляти, щоб через вас не ставати під сумнів перед парткомом; так ось, із цієї машинки перехлопати вас, як мух, і зразу в чині підвищення, — він витяг наган із кишени, протягнув перед очі Галюти. Наган, мов ворон, лоснів чорним тілом проти сонця. Наган тепер був повноправним символом життя й смерти в руках робітничо-селянської держави. Напружена тиша здавила виселенців аж до болю в грудях, а товариш Бобко аж міниться на обличчі. Видно йому хотілось таки справді когось убити... Ще хвилька — страшна мить скоку хижака на жертву.

— Та Господь з вами, чоловіче, хрестячись промовила бабуся, стара як вік: в очіпку рипсовому, що ловив переливи сонця якось по-старовинному, а з-під очіпка вибивалося волосся сиве, мов журба за колишньою красою.

— Ну, бабо, мовчи контрреволюція, — і та мить розрядилася, понад самим вухом бабусі пустив Бобко кулю. Куля дзизнула, мов уїдлива муха в Спасівку і десь шльопнула між куренями, а запах кожний виселенець вдихнув у розхвильовані груди. Запах пороху розпирав груди виселенцям, так ніби туристові розпирає озонове повітря після грому в горах...

Бабуся пополотніла і не знала, як починати розмову. Виселенці, мов хвиля морська, ось якусь мить — і з Бобка мокре місце було б. Але:

— Це жарт, громадяни, вас мое чесне сумління не може вбити. Я не маю гріха на своїй душі. Я не згубив нікого ще, але мені наказують. Я нервовий став через вас. Але не бійтесь — що-що, а вбити не вб'ю нікого, — і він заховав наган в кишеню.

Напруження осіло, як піна. Лопнув надутий пузир і тільки неприємна тиша огорнула табір, і лоскотала попід серцями вивезених вусиками очерету, що ними були обставлені курені, — їхні житла.

Наскочила чорна хмара на сонце і затулила його несподівано, лише десь за селом, туди на синючий в далині ліс, упала ковбаня світла. Бобко, подібний до тієї чорної хмари, рушив із місця і пішов до села, не сказавши нікому ні слова.

— Не пішов, а поплив, мов хмара наш Рижко, — сказала сердито Варка Прусова, а потім до Ольги Бистрицької: Ой, Ольго, щось на вас задивляється той Рижко!

— Та цур йому пек, Варочко, я йому, тому Рижому, й очі оті жовтуваті повидряпую, як на що піде, — обурливо відказала Ольга, беручи Галочку на руки. А Галочка, мов квіточка, посміхалась до мами.

— Аге, дочки, — до Ольги журливо сказала бабуся, сусідка її по куреню, — ми безправні, дочки!..

— Але ж ми люди, не собаки, хоч і безправні. Я й не хочу їхнього права. Мені аби мій Володимир — легенько йому гикнеться — вернувсь до мене, то я і без їхнього права житиму. Наша земля ще ж не мачуха нам!

— Ой, дитино, мачуха. І Володимир твій любий уже не повернеться, ой не повернеться, молодище, твій сокіл до тебе. Бачу по дитині, що красень він...

— А так, бабусю. — і Ольга притулила личко Галочки до свого змученого лиця й заплакала. Сльози, мов гарячий струмок, потекли по щоці Галочки, а вона:

— Ой, мамусю, рідненька, тато прийде ще до нас...

Стояла Ольга з донечкою на руках довгенько сама, бо бабуся пішла від неї, здавлюючи під серцем жаль.

Ось уже більше року ні слуху, ні духу від її сина немає. Немає та чи й буде коли вісточка від сина до матері, як забрали та й немає. Надіялася стара мати, а це й надія погасла, погасла мов свічка, що світила в темряві. Погасла в старечих материнських грудях надія на сина, бо не жарти така дійсність. Ото хоч листи писав, а це вже ось рік, як листів немає.

І чим же він завинив перед гаспідською владою? — рішуче проказала стара мати вслух свою думку — ну був він учений, так всі ж сили з покійним поклали на нього, то й вивчили

хлопця... А вчений був, книжки писав. Про Україну цю, нещасну, він писав.

Отак завжди з гордістю за сина думала стара мати. Сусіди було теж не без отої гордості скажуть:

— Таки не даром капітал уклали. Вчений! - бабусі це слово було дороге, як і сам син.

Втерла стара мати слізози радості і великого горя материнського й присіла на свої клунки коло діда Бистровського, свого свата...

Дід Бистровський, обхопивши руками білу голову свою, думав про тяжкі часи. Ядерні думи бродили лицарями опанчеваними. але що зробиш, коли тільки думи. Здавалась його могутня постать символом козаччини. То вже останні були діди, яким довелося продовжити, а може й закінчити, славу українського плута...

— Еге, проклята личина ще й стріляє, та чи на мене так стріляло Чека, тоді коли книжки синові шукало, - звернулася цими словами бабуся до Марії, що саме підходила до куреня; пильно бабуся придивилась до Марії і:

— А ви, жінко, чи не з наших країв?

— А звідки ж ви, бабусю? - запитала з цікавістю Марія.

— Та з Долини родом...

— То і я з Долини... Чумаківна.

— Отож я ще вчора запримітила. Видимо, давня річ, я ще дівчам вас знала, а потім вийшла заміж у Вусту. І вже востаннє вас бачила, як ви вінчалися у церкві, була якраз тоді я в містечку... але Чумаки мені добре знані. Хороші були люди. Хай здорові будуть, якщо живі, як капля води ви в батька, - і вмовкла бабуся.

Марія змахнула рукою набіглу слізу і промовила:

— Деся аж у Архангельську мої рідні, бабусю.

— Вислали й іх хіба? - стривожено запитала бабуся.

— А вжеж, не минула й іх гірка доля. Пропадають бідні з голоду і холоду. Братова оце листа прислава:- Хай Бог боронить, яке таки там горе. Чоловіків десь у каменоломні загнали, а во-

на зі старими та шістма дітьми, а сьому, найменшеньку, мою хрещеницю, поховали прямо в снігу, бо пише, що й яму тяжко викопати; земля як камінь — така змерзла, а люди самі немічні. Отак, пише, винесла свою найкращу перлину, що тільки на ноги сп'ялося було вдома та загребли під ялиною. А мама моя в гарячці померла. Господи, нашо ж так людей катувати?..

Мовчанка. Тяжка мовчанка. А потім знову пішла страшна розмова про Архангельськ, про Соловки й Сибір. Страшні речі випливали наверх і неслись десь у нетрі Росії — чужої й далекої для цих жінок...

Бистровський, здавалось, не реагував на розмову і не поворухнувся. Сидів, мов камінна брила. Мовчазний і тяжкий був Бистровський. Він перебирає, перебирає кожну складку свого життя. Товсті томи життя листалися зараз серед людського горя, тут серед Кубракової балки — невимовно боліче. І тільки й радості в Бистровського в такому житті на старості літ, що внучка. Він без тої малої Галочки, що ось біжить до нього, неспроможний би був і крока ступити по цій Кубраковій балці... Підбігла внучка і залепетала:

— Дідусю, дідусю, дивись що я зловила, — і показала в руках рожевих, мов дві квіточки, манюпусінське польове мишеньяtko — ледве живе.

Бистрицький посадив дівчинку на коліна і ні словом не обізвавсь, лише погладив по головці Галочку та безмежною глибиною своїх добрих очей змірив онучку. Як гарно було дивитись на них Ользі, що випромінювала материнську ласку... Вона любила свого свекра, як рідного батька.

Рідний тато... промайнула хижою птицею думка: лежить замордований добровольцями коло волості, а мати оплакує його, припавши до його грудей. Натовп люду на розправі, ще когось б'ють, а вона не знає, що з нею тоді робилося, добра тітка держала її коло себе й заспокоювала: потім мати, мов нежива, піднялась із грудей батькових і тільки слово промовила: «нема»...

— Ну чого ви, тату, — звернулась до свекра Ольга: — Чи не осто-

гидло журитися...

Отак, як будете задумуватись, то не доведи, Боже, ще зляжете, як тоді за Володимиром ми обое злягли.

— Дочко, дочко, щось моє серце віщує... Віщує, дитино, що на-руга впаде й на тебе.

— О, ні! Що ні, то ні, бо для мене другого Володимира немає.

— Отож, харцизяка Рижий, - підійшла бабуся до Бистровських, - чи в нього замість серця партійний білєт. Придумав гратися зі зброєю. Бач, який представник влади! Ех, літа-літа! Та я сама колись володіла нею добре. певно не промахнулася б, собачий сину, - і далі продовжувала наплив обурення бабуся,- царство небесне йому, чоловікові моєму, навчив цього діла як побрались. Жили на хуторі, то мали рушницю й револьвер, щоб конокрадів лякати. Харцизи, безбожники безсовісні, червонокартузники; дали їм зброю, дали їм незаслужене право на неї, от і граються тією цяцькою, що для розбійника й конокрада та всякої вражої сили придумана, а не для мене. Знущання та й годі...

— А так, бабусю, чи ж такої влади ми надіялися від революції, думали, що своя влада вдергиться, а воно, бач, москаль чванитьсѧ й далі, - вмішалася Марія в розмову.

— Москаль-москалем, а він, чортів виродок, свій же. - сказав Бистровський.

— Своїм отаким голодранцям приказують москалі. Свої не потрапили б отакої заварити. Таки ж не чути було від старих людей, щоб отак селян тормошили свої.

— Може й так, але бояк-бояком. Він не знає, де правди добитись, бо сам живе без неї, а заздрість на чуже бояк має таку, як і москаль. Я своїм розумом добрав це так, що якби зібрати всю боячню з усього світу й змішати з москалями, то не розпізнали б бояків між ними.

— Отож. - і бабуся затихла, риючись у клунку, а потім додала: - Цар був таки царем, шанував господарів, хоч теж птиця не наша. Пам'ятаю 1905 рік, яку розправу повів з нашим селом, що землі добивалось. Воно й оця совєтська влада царем

пахне та ще й не останнім, а тим мучителем Петром...

Марія приложила руку до очей козирком і пильно дивилась у далечінь, Прусів собака Лапко миттю помчався під гору. Марії було видно, як Лапко вітався з Докійкою. Він стрибав кругом неї в гоні шаленої дружби людини й собаки. Ось він прихитрився таки і поцілував дівчину в саму щоку й тоді, заспокоївши себе, йшов поруч Докійки, весело помахуючи хвостом. Вони обоє спускались із гори, наближаючись до табору. Докійка була частим гостем у Прусів, отож і не диво, що Лапко мусив із звички почоломкатись із гостею...

— Докійко, — голосно гукнула Марія — сюди іди, ми тут! Сюди, дочки, — зраділа мати, а Докійка приспішила ходу — вона верталась від батька.

— Ну, насилу знайшла вас, — поцілувавшись із матір'ю сказала Докійка.

— Тітко Параско, — це до Прусівни, — і дядька Семена бачила. змарнів дядько і бородою заріс, — і пощлунок з тіткою Параскою.

— Та ж не дома, дитино, — Прусівна втерла нишком набіглі слози крайком хустки.

— А батько як там, Докійко? — Сідай ось тут, дочки. Це тепер наша хата цей курінь.

— О, диви, Докійка прийшла. Добридень, добридень. — привіталися Варка й Олянка, вилазячи з куреня.

— Добридень, дівчата. Добридень, Варочко, ой як я скучила за тобою! — обнялися подруги й пощлунок, як звичай, — Олянко, а ну й з тобою!

Мовчанка та смуток повис у курені...

— Ну, розкажи, дочки, що і як, — порушила мовчанку Марія.

— Та працюють. В радгоспі свинарники будують. Казали батько, що ім із дядьком Семеном по два роки примусової праці присудили. Казали, прокурор вимагав по п'ять років, так ніби захистник добивсь знижки.

— Отож все-таки захистник наш чоловік, хоч і не даром, —

сказала Прусівна.

— Так уже на волі, кажеш, - обізвавсь Бистровський.

— Так, дідусю.

— Ну, хвала Богові. Воно краще, ніж у тій буцутарці, та ще як між босячнею впруті у камеру.

— Правда ваша, тепер трохи посвіжішали на свіжому повітрі, та й між людьми; час якось веселіше збігає, - відказала Докійка і почала розв'зувати вузлик.

— Оце вам гостинець від дядька, - подала Прусівні вузлик, - а оце від батька: цукерки й стъожка голуба — це мені й Василеві — Женьові зшиток, і сказали, хай мов учиться, щоб там не було, а це вам, мамо, - подала хустку матері.

— Спасибі йому, тільки на віщо втрачатися. Копійчина пригодилася б на щось інше — все рівно заберуть бригадирщики — ховаючи хустку під постіль, сказала Марія і далі: - Ну, слава Богу, таки хоч недалеко заправторили, якось воно буде — чи неправда, Параско?..

— Що правда, то правда, але ж за що?

— Бозна за віщо, - була відповідь обох жінок.

Марія подала кусник м'яса й хліба Докійці. Їж, мов дочко, з дороги та й неблизько!... Докійка присіла скраю постелі. Розмова продовжувалась...

— Ага, мамо, бачила Сашка гутнявого, що Наталку Терентіївну хотів узяти. Пристав до мене, але я втекла. Він нахвалявся, що знайде мене й тут. Свinya не парубок, коли ж я його не люблю, мамо. А там такий зробився після тих курсів, що прямо не впізнати по розмові.

— От іроди, прости Господи, що скажеш грішне слово, і що їм від нас треба, від нас, проклятим личинам?

— Душі нашої, - відказала Параска.

— Мамо, мамо, а де ж Василько? Оце так сестра, аж коли кинулась! - і погладила Лапка по голові.

— Нічого, дочко, що ж тут такого, от забалакались — він у полі з хлопцями. Оремо й сіємо...

Марія й Параска вийшли з куреня, щоб дати дітям час.

В курені дівчата вели жваву розмову. Ім і курінь, це насико збудоване житло, здавалось привабливим, а особливо коли вітер шарпе рядно, котрим було завішено вхід у курінь. Вони тоді щулились і одна до одної промовляли:

— Бач який пустун!..

А той пустун погуляє по курені, побавиться дівочими личками і вляжеться тихенько спочивати, тільки листочки очерету промовляють: - ш-ш-ш! І настане спокій, бо чути, як і комар задзизчить.

Спочатку подруги не знаходили й слів, щоб висловити таку наглу зміну в житті. Вони довгенько дивились одна на одну, мов хотіла кожна з них відгадати невідгадані ніким тайники дівочих дум, але це тягнулось якусь хвильку, а потім почала Докійка...

Докійка оповідала дівчатам про радгосп. Чей же це вперше в житті вона бачила цей радгосп. Варка й Олянка з затаєною увагою слухали:

— Як там гарно, дівчатка! Ось собі уявіть: стоять будівлі, всі з червоної цегли мурівани, під залізними дахами. І це так, мов місто. Така собі долина посеред радгоспу, якби оця балка, а там величезний ставок — так і манить до себе своїми синіми хвилями. Понад ставком парк із широкими дорогами, обсадженими липами й кленами, а потім такий навіс під широким дубом. Там грає увечорі музика...

— А то не той дуб, що під ним Шевченко сидів колись? - запитала Олянка і так хотіла, щоб якраз це був той дуб.

— Ні, ні, Олянко. Той дуб, під яким сидів Шевченко теж належить радгоспу, але на іншому участку, десь два чи три кілометри звідти, де я була. Я там не була, але, мабуть, побуду.

— Отже, там краса, дівчата, але тільки якось невесело. - Докійка ще довго оповідала про радгосп, котрий колись був маєтком українського дідича, а тепер славився племінними свинями й називавсь «племгосп». Скільки то тих свиней, та все білі, чисті такі, мов і на свиней не схожі, і приміщення-свинарники такі, що й людина могла б позаздрити свині. Отож, а скільки

там дівчат працює на бурякових плантаціях, і коло свиней, та в гуртожитках для дівчат брудніше як у свинарниках, бо ліжка із нетесаних дощок, а матраци соломою напхані, і та солома, як потретися, то пилюки й сміття того, як коло молотарки...

Дівчата, - казала Докійка, - там змучені, невеселі. Сезонно працюють. Одна така гарненька дівчина хвалилася, що скоро сезон закінчиться, а тоді вона не знає куди подітись, бо батьків вивезли на Соловки ще весною, а вона була в той час у тітки в гостях, от і розлучилася з рідними, навіть не попрощавшись. Бідкалась дівчина, аж шкода її, - закінчила Докійка, розплівши свою косу.

Варка й Олянка розказали Докійці, як їм ту ніч морочив голову «Рижко», бо таким ім'ям охрестили дівчата товариша Бобка. Далі вони втрьох залізли під ліжник і шепотом між собою обговорювали злобденні теми. Курінь був свідком їхніх переживань, що викликали сміх і плач та жаль за рідними оселями: та за тими місцями над озером, де кожний рік на Івана Купала вирішувалась дівоча доля при спусканні вінків на плесо води. Полетіли думки на рідні місця, що ще дитячою ніжкою до них топталась стежечка...

І оцей вітер-пустун, що гуляв по куреню, тільки слози навівав дівчатам за тим, що може вже не прийде знову ніколи до них у гости.

Докійка заснула... Варочка переглянулась із Олянкою і перехрестила Докійку, щільненько притуливши до подруги, і теж заснула, а Олянка, мов коза вистрибнула з-під ліжника й гайда з куреня задовольняти свою цікавість сьогоднішнім днем, бо для цієї дівчини-підлітка в коротенькій спідниччині, життя вирувало з означенням «сьогодні». Лиш коли-не-коли можна зловити задуманість на її гарному личку, котре так прискало дорогоцінністю юнки. До неї негайно звідкись приєднався Лапко і обое майнули по балці...

А в курінь до Докійки прийшов сон: йде вона з радгоспу додому. Радіє. Несе звістку матері про батька. Осінь грайливо золотіє жовтим листям по деревах, по кущах гайків і по сад-

ках; так гарно, аж лоскіче оте дзвінке осіннє повітря, так розширяє молоді груди... Поле таке тихе-тихе, а село понад синючим озером, мов у казці. Ось і рідна оселя. Наблизилась до хати, а вона, так ще недавно весела хата, тепер чогось страшна... Вікнами повибиваними дивилась, як сліпа жінка на світ. Порожньо кругом. І груди стиснулися незвичним молодості болем за чимось, що ще незбагненне. Двері дубові фільончасті в зелену фарбу під дах пофарбовані, зняті з завісів і лежали безпопадно на землі. Ні душі кругом, тільки кіт сердито занявкав.

Докійка злякалась рідної хати й не спромоглася навіть через поріг переступити; стояла на ганку в задумі декілька хвилин, аж поки з перелазу не обізвалась її хрещена мати:

— Е, дочко, вже немає тут ваших. Туди десь на Кубракову балку повезли їх сьогодні вранці. Іди до нас. Докійко, заночувш, а завтра як схочеш, підеш. І заломила жінка руки з розпуки. А дядько Іван каже, ніби крізь плач:

— Докійко, закликав би і я тебе з великою радістю, так приказ від дядька Андрія, щоб нікого я не пускав із вивезених до себе, бо для нього через тітку Малашку вже й так велика неприємність. Він же партійний. Казав, що можуть із партії виключити. Все-таки він хоч і партійний, а свій чоловік. Він, Докійко, плакав у мене, як мала дитина, тихо каже дядько Іван, щоб і мати хрещена не чула; тільки їй каже, Докійці, що дядько Іван змушений був так із вами зробити, бо хіба мало таких партійних пішло на заслання за слабодухість в цій диявольській колективізації.

— Я цілий день моливсь та Євангеліє читав.. Ой. моя рідна дівчино, бачу по tobі, що tobі тільки радуватись життям, але воно в тебе вкрадене, украдене ваше життя і твоє. і Женьове й Василькове. Моє теж украдене, але ще раніше, цarem. бач, вкрадене, а ваше нами, нерозумними головами.

Докійка крізь сон заплакала, а потім тихо війнув вітерець і плач, і сон відлетіли з куреня, а на обвіяному вітром дівочому обличчі застиг відбиток пережитого розгрому її власної мо-

лодої душі, непомітною морщиною, а на довгих віях, ніби перли — дві слози. Це в курені, а там трохи під гору, що зі сходу, розміряли чотири землянки. Уповноважений Бобко здалека виднівсь своєю червонявістю обличчя й шкірянкою, що лосніла проти сонця, мов чорнозем при оранці...

Галюта так уник у працю, що навіть забув про втрату власного ім'я, про котре дав людям знати своєю нелюдською терпеливістю й предковічною завзятістю показати себе, а його син Грицько, впертий як і батько, невідлучний помічник батька, допомагав йому...

РОЗДІЛ III

Стояли погідні осінні дні. Мов білі птахи були ті дні. Кругом, неначе золото ясніла стерня; лосніли проти сонця відрубні стіни глибокого глинища та у далечінь на північ тягнувся яр, що теж виглядав веселіше, як завжди. І коні фуркали задоволено, скубучи траву на вакані. І люди стали якісь веселіші, блакучіші. Але сувора дійсність таки стояла над Кубраковою балкою, муштруючи виселенців своєю, віками випробуваною муштровою, котру добре запам'ятав народ, що аж тепер показав свою дійсну істоту, після того, як відстоялось шумовиння революції: прекрасні гасла, котрі обіцяли земний рай, перетворились в демагогію, а демагогія перетворилась знову у прекрасні гасла, котрі обіцяли непокірному на протязі віків народові, що частку його складали й оці виселенці. Прекрасне майбутнє — щасливе завтра — аби цей народ сам себе роздер і зійшов із великого шляху, що йшов через Україну у світ, без якого народ «вибранець» існувати не міг...

Вивезені — так іх офіційно назвало сільрадське начальство — копали землянки. Так, як вони походили із трьох сільрад, то й копали три землянки і спільну землянку для коней. Дві землянки для виселенців із сел Затону й Довгалівки були по сусіству, далі для коней, а четверта для виселенців із Вуста. Всі чотири землянки тягнулись вздовж попід горою й нагадувало це, мов копавсь якийсь оборонний вал, що мав затримати наступ ворожих панцерів.

Вже декілька днів кипить тут праця — зранку до вечора летить із ям земля, виростаючи над ямами чотирикутним валом. Потроху тут нагромаджувався будівельний матеріал: дерево, солома, очерет, дошки, лати й старі, повитягані з куркульських хат віконні рами й двері...

Це було будівництво на пустирях, разом із будівництвом справжнім заводів-велетнів, що теж виростали на пустирях.

Цим будівництвом керував Бобко, а його виконавцем був Галюта. Він був заклопотаний найдужче з-поміж усіх виселенців, бо як пророчив Лука, сухі осінні дні скоро перейдуть у холодні дощові дні — отож треба було поспішати. Та й Бобко був чистим клопотом для Галюти. Бобко підганяв, наглив перед Галютою, часто лякав його запроторенням десь туди. «де Макар телят не пасе», якщо не буде землянок побудовано вчасно. Як казав він «план є план і він вивезених стосується не менше як і інших».

Бобко тепер викидав менше «коників» над виселенцями, бо бачив, що люди його розуміють і почали потроху своє індивідуальне «я» притишувати. Він приносив часто з сільради газети, журнали й книжки, й роздавав серед виселенців. А виселенці дуже радо це все брали, бо папір був потрібний для різного там обіходу: чи то на цигарки, чи щось обгорнути, чи іще там для чогось...

Дехто таки й читав. Бобко завів порядок, що кожний хто вмів читати добре, мусів по черзі перед початком копання землянок, читати вслух якісь статті, що торкались політики. Цим він винюхував, хто як реагує на цю читку газет. Було одного разу так, що він сам читав статтю про успіх колективізації після того, як люди кінчали робочий свій день, але це не вийшло, бо виселенці заявили різко про свою втому, і чи не пішов би товариш Бобко зі своєю газетою до активістів. А один дідок висловив свою думку Бобкові відверто і широко, мовляв:

— Ви, товаришу начальник, партійний і добре знаєте, що ми є ваші вороги, то на вішо ви нас заставляєте слухати те, проти чого ми боролися та, далебі, й будем боротись, хоч іншим способом, а до того це ж ви добре знаєте. сидить у мене отут. - показав дід на груди - ота власницька психія, і кажу вам відверто, товариш Бобко, що я оту власницьку психею так люблю, як парубок свою вирану, отож і не морочте нам голови з тією колективізацією, а що до останнього, скажу: я не проти радянської влади... Бобко перебив діда:

— Тільки без комуністів. так діду?..

— Ні, вже не так, було воно то так, а от нехай будуть і ті ко-

муністи, а щоб без колгоспів, і отакого швидкотемпного будівництва, на якому ви тут начальником.

— Правильно, дідусю! — громнула одним голосом громада виселенців і вміть розійшлась по куренях. Юрба тоді схожа була на тугу по отій власницькій психії...

Бобко тільки й встиг сказати: — Куркульня знає як підлашуватись. Але вже не було нікого коло нього, за винятком Галюти. Бобко поглянув сердито на Галюту, а потім посміхнувшись, подав йому руку й пішов собі додому.

Це було так спочатку, а тепер Бобко змінив підхід до виселенців і «все в порядку» як він каже, бо читка газет іде нормальню, бо кому ж не цікаво із читачів читати перед громадою, щоб почути оте лоскотне:

— А він, сукин син, добре читає, як той оратор.

Отож і читали по черзі, поки не вичерпався список читачів, а вдруге вже читали ті читці без запалу, хіба що з повинності, бо все ж товариш Бобко, їхній начальник, і дехто з розважніших казав правду, що не потрібно з ним загризатися, бо від нього багато залежить.

Так воно й було — власть на місцях і ніяких тобі там балачок, і ніякий тобі Петровський — «Всеукраїнський староста» нічого не допоможе...

Коло Галютиного куреня стояло похідне горно, а коло нього працював Григорій, видзвонюючи на ковадлі, котре якимось чудом потрапило сюди, врятувавши від пильного ока бригади. Григорій тепер на тому ковадлі виковував: цвяхи, скоби, шпуги та завіси й інше причандалля для будівництва... Молотобойцем був у Григорія молодий парубок із Довгалівки Шепель. Він приїхав із Донбасу в гості додому, та так його й захопила в рідному селі стихія вивозу куркулів другої та третьої категорії за межі сільради... Григорій нагрівав у горнилі залізо, старанно крутичи колесо вітрогону ногою, аж іскри цвірінчали манюсінськими жарптицями. Мрійний був у такі хвилини Григорій — мовляв «не зачіпай його».

Шепель саме крутив цигарку, як підійшов до нього Бобко й Галюта. Бобко широко посміхнувся в рижий вус, промовив

до Шепеля:

- Що, гатиш молотом, парубче...
- Ага, товариш начальнику. Гачу, аж іскри сипляться, ось забачите, нехай но червоне залізо з'явиться на ковадлі, - послинивши папір, Шепель зробив цигарку й чомусь не прикурював.
- Що, може огню тобі? - запитав Бобко.
- Ні дякую, огню, слава Богу, тут досить.
- Так, так, - це Галюта, а Бобко:
- Це твоя мати має шість дівчат, парубче?
- Так, то моя мати.
- А парубок між ними, як богатир, то твій брат?
- То мій брат, - гордо відповів Шепель.
- Ви, що з Донбасу повтікали, чи як? - так безцільно запитав Бобко, а потім серйозно:
- А що ж твоя мати думає робити тут із тим дріб'язком?
- Те, що й інші, - і Шепель припалив цигарку від розчервонілого залізного прута, потім скопив молот, підставивши круті груди під іскри, тарахнув по підставленому Григорієм куску заліза.
- Бобко слідкував за працею ковалів, аж поки не зарисувалося з кусня заліза завіском до дверей...
- Чи не навіки куркулі збираються тут отaborитись? - буркнув Бобко.
- В тім то й річ, що хочемо оселитись тут хоч і не навіки, але житло для людей мусить бути з дверима.
- Ну, ну робіть, - і Бобко пішов геть із балки.
- Причепивсь, як оса, - сказав Шепель.
- Хай чіпляється, а ви своє робіть, проти праці чесної й такі хами не вистоять. Ви зробіть ще з десяток скоб і з десяток довгих цвяхів, а я піду погляну на поле. Кортить, хлопці, поглянуть на сівбу, та відпочину трохи. Мій відпочинок у полі, хлопці.
- Да, дядьку Галюто, - відпружившись від молота сказав Шепель. Григорій закінчив такт ковальської музики вдаром свого молотка, втер чоло рукавом і кинув з кліщів готовий за-

вісок на землю, а готовий завісок зашкварчав на землі.

— Да, отак шкварчить увесь Донбас і ви знаєте, я було напрацювавшись у шахті як віл, відпочивати йду на поле. І от поле зжене з чоловіка втому, як здоровий сон. Втому поле забирає до себе і так широко голубить її. Простір, безмежність степу — то мій лік. Там на тих копальнях я відчув тісноту. Мені тісно там, задуха для мене там висить на кожнім кроці.

— Так ти кажеш на Донбасі був, сину?

— Та був. А от тепер не знаю, що й робити.

Та вже ж треба матері допомогти з тою малечею, — сказав Галюта співчутливо.

— Отож і не можу вирішити, як ім краще допомогти: чи тут залишились, чи іх тайком забрати геть, подальше від своїх людей..

Галюта уперто збиравсь з думками, так і видно було по його чолі, як думи, ті тяжкі думи людини, що протовклась ціле життя в поті чола для кращого майбутнього синам і дочкам, зібрались на раду між суворим міжбров'ям.

— То ж, сину, пораді тут не місце, не ті часи настали. Зараз і рідний батько порадити не може.

Майнуло вороння над балкою і крякіт завис, мов павутиння бабиного літа, поміж куренями й шатрами таборян.

— А батька так і не чути... Добрий був чоловік, а бач, запроторили на ті Соловки, що для вбивців і грабіжників Бог создав, а якби спітав іх — за що?

— Та воно як по суті, то є за віщо, дядьку, бо це ж він організував спротив колективізації в селі. Чули ж, і досі ніхто в колгосп не пішов, і не скоро підуть, скоріш розлізуться по світі, аби не в колгосп!

— Воно то так, але на віщо оті колгоспи?

— Ну, бачте, казав батько, людям добра з колгоспу не буде, але наука надовго буде всім: і нам, і бідним. На ціле життя наука буде всій Україні, — сказав Шепель, взявши за молот.

— Одним словом, сину, це не наша влада та й годі..

— Правда ваша, — і Шепель вдарив по ковадлі.

Галюта пішов на гору, де йшла сівба й оранка... Трудовий

день висів над Кубраковою балкою, і бився птахом-рибалкою, вишукуючи поживи серед розбурканих хвиль широчезної річки, що називалася життям.

Виселенці, перемагаючи біль по втраченому навіки, розміреному ходові праці, забуваючи своє теперішнє становище, ніби сердилися самі на себе, за прогавлене людське щастя в отій власницькій «психеї», турбувалися одним: скоріше закінчти копати для себе ями-землянки, а тоді, що буде, то й буде. Зима ж не за горами, а курені не для неї.

Докійка і Варочка вилізли з ями, обтрусили з одягу глину й скоренько пішли до Григорія погострити лопати... Вони несміливо привітались з Шепелем, а до Григорія: «на мов, гости!»

Григорій по-ковальському позирнув на дівчат і заклопотано прийнявся до лопат... Сором'язливість Григорієві вдалась у зна-ки: він чогось почервонів і ані словом не обізвався до дівчат; гострив їхні лопати — аж музикою з-під терпуга бриніло, мов коники серед літа, радуючись сонцем і травою, стрикотіли тут серед заблуканих людей.

А дівчата, як дики кози, метушилися коло коваля: ось Докійка щось шепче йому на вухо, а він палко поглянув на Варочку, а вона в ту мить відвернулась від нього... Григорій, хоч і швидко орудував терпугом, але затягував цю візиту як умів: погостре, погостре терпугом, а тоді бруском, тоді пальцем бере на пробу, мов ножа, та знову бруском. Отак довгенько гострив ті заступи, а далі взяв у останнє пробу на палець, чи гострий, і подав Варочці:

— Сам копатиме, Варочко. От правду кажу...

— А він тебе, Варочко, любить, ій-богу любить, от як хоч...

— Що? Докійко, а може тебе я люблю, страх люблю русавих, а Варочка чорнява. Я теж чорнявий — вона мені не підходить: циганка ворожила мені так.

— Ой, ой, Григорію, невже ти ворожив на мене? - здивовано запитала Варочка.

— Може й ворожив. То вже моя справа, - хотів було сказати, а потім примовк. Шепель пішов від них, поглянувши на Докійку уперто...

Дівчата почали розмову про Бобка, як він на них кидав

грудочки, Григорій подумав:

— Бісові дівчата жартують, ніби нічого й не трапилось, а кинься з якою поговорити всерйоз, то куди тобі, так кирпу загне. Обсміють дотепами всякими, що й не второпаєш і то хтозна й за віщо. Добре хоч зараз обійшлося без тих скажених жартів, а дома на досвітках до тієї Варочки не приступити. Хоч вона, направду, й молоденька проти нього, але ж чортове кохання десь взялось, випливло, мов човен весною на широкі води й гасає по хвилях розбурханої стихії. І та любов, мов огонь у горнилі, роздмухується з кожним днем. Дома було не так, чи то, що дальнє жили одне від одного, а тут немає спокою та й годі. В Григорія ковальська вдача, тверда мов батьківська рука. І тут серце-серцем, а вдача не дає йому, хоч уже й не молодому парубкові, отак, ні з сього, ні з того сказати: Варочко, я так тебе люблю! Будь моєю. Ага, скажи, а вона пирсне, мов сріблом сипне та й забереться геть від нього...

Дівчата забрали загострені заступи й пішли від Григорія. Ідучи до землянок, вони сторча заступами копирсали землю. Лука якраз проходив близько них і посміхнувся. Ой, ця усмішка! Хіба вона личить якраз отут, чоловікові одірваному від життя. Та все ж він посміхнувсь широко, по-батьківському. Він зупинив їх кивком пальця:

— Ви, баловниці! — вигукнув Лука, — нащо копирсаєте землю, йдучи? А чи знаєте ви, що це всерівно, що заживо батьків своїх закопуєте? Гріх так...

— А й правда, дядьку, — трохи засоромлено вони підняли заступи й положили їх на плечі.

— Ну, нічого, це тільки примітка старих людей. Чого ж випустили краску на щоки, ніби з парубком зустрілись. Нічого, ми неється...

Лука погладив рукою бороду і мов щось пригадував, пильно дивлячись Докійці в очі:

— Ага, а як там батько, Докійко? Як там Прус?

Із лиця Докійки поволі втікав рум'янець, а Варочка підобрала рукою локони чорного волосся, як у ворона крило, і захоп

вала його під білу хустку.

— Ніби й добре, але бачте, шкода, що не вкупі. Тож, дядьку, над ними начальником свій чоловік, отой, що ніби не довчивсь, як його в нас називали «недовчений» Саренко. Кажуть батько, що той Саренко приїздить до них із району, бо він начальник Примусбюра в тім районі, й от проводить з ними збори і ніби перевиховує цим іх на свій лад, а директорові радгоспу прямо сказав: «Щоб мої люди не обіжались на тебе, товариш директор». Батько дуже задоволений ним, та ще б пак, хіба раз той Саренко в нас горілку пив? Та й мені не давав проходу, все обіцяв женитись на мені і часом батькові говорив: «Візьму Докійку від вас, Юхиме!». От штука, що я вже начервонілася, дядьку, оце хоч вам розкажу всю правду...

— Ну, а ти ж любила його?

— Та звісно, що любила. Як же ж його не любити; він такий вродливий, мов намальований, а лицарем так і б'є з нього. Особливо було, коли приїджав він зимою під морози до нас у гості. То батько й мати не знають, де його й примістить. А він до мене з радощів: ну, попід стелю мене підкидати. А я... та що це я справді, хіба воно цікаво?

— Ну, ну, Докійко, досить мені цікаво оце все...

— Бачите, дядьку, я тоді ще була дівчатком, хоч і любила його палко...

— Ну, от, а тепер, мабуть, пропала твоя любов, завчасно згоріла без любові, дочко.

— Може... - і Докійка затихла, настала мовчанка...

— Так кажеш, батько має опікуна доброго, дай Боже, - перервав ту балачку Докійки, і виклав своє горе перед дівчатами згорьований Лука.

— Бачите, дівчата, і моя Ганнуся не біля мене, і скребе мене тут, під серцем, ніби пацюк у пазусі, який навіки поселивсь поблизу моого серця. Ой каналія оце життя...

— Еге, але вона хоч ями на себе не копає, так як ми її копаємо з Варочкою.

— Та ні ж, дорогі, хай би вона була, як і ви отут; як подив-

люсь на вас, то той пацюк, тоді аж до серця добирається своїм червоненьким писочком. І чую, що нічого доброго для неї я не вчинив. Чи ж ви не знаєте, який нелюбий той, кого дівоче серце не вибрало...

— Ну, не журіться, якось воно перемелеться, — і дівчата пішли до роботи. Лука поглянув услід дівчатам і подумав:

— Гарні собі, та щастя їхнє зруйноване.

А дівчата й справді були гарні та стрункі, мов українські кипариси-тополі.

Лука, привітавшись з Григорієм, кинувши ненароком усмішку Шепелеві, пішов до свого куреня. Біля куреня збоку стояв порожній віз. Він підійшов до воза і на мить зупинився поглядом на ньому, а згодом похилився на полудрабок, поставивши ногу на маточину колеса й замисливсь...

Перші дні таборового клопоту, Луці не давали змоги оглянутись на дійсність, що мов спрут обкручувала людську гідність різними вибриками начальства; ті дні не давали по-критичному обдумати своє положення, котре не різнилося від заганої вовками косулі. Але тепер, коли все потроху вгамувалося, вгамувалися і його думки, і Лука повертається з тими тяжкими думками до покинутого села й зруйнованого господарства. Він аж тепер відчув те страшне провалля між ним і «властю». І от він тепер нарікав собі за те, що йдучи до деякої міри, з нею, з «властю» на згоду, розлучився з рідною дитиною, з Ганнусею, котра була для нього, здається всім, що називалося життям.

Вона була в нього лише одна, більше йому Бог не послав нащадків, отож Ганнуся і була йому, як зіниця в оці. Коли та Ганнуся підросла й показала себе вилитою мамою, то Лука жінці так сказав одного разу:

— Не знать, мовляв, чи віддам я за когось нашу дитину! І боляче, дуже боляче тепер вислухати нарікання дружини: «Де ж твоє слово, мовляв, чоловіче?». І при кожній нагоді казала йому, Луці, що з якоюсь медаллю умів пишатись, мов тобі, якийсь генерал еполетами. Та ба, то було, було коли Ганнуся

спиналась до нього на груди...

А Грицькові Прусовому, то й в очі відверто глянути не може. А якже ж, хіба Прус не господар, а Грицько, як казка парубок; і любив свою наречену як лицар. Адже ж Лука таки винний цьому. Хіба ж не він її звів і чи не він бажав мати в себе наслідника-господаря свого господарства, іменно Грицька.

Отож держись, Луко, ти ж своєю мудрацією таки віддав, силою вищув своє життя з хати і кинув насильників, кинув нелюбому її серцю на втіху голоти й на посміховище порядних господарів. Отже її бідної вимушений прокльон, що впав на тебе, батьку, прокльон із уст коханої дитини, правда ж, не дає спокою. І каєшся, батьку, але що ж ти можеш змінити? І ти гризешся, батьку, а твої болі, тяжкі болі придавленої, чудом не розтрощеної брилою людини, що свідома своєї загибелі лиш тому, що ні кому тієї брили скинути з неї...

Лука раптом струснувсь від мрій і вираз обличчя помітно змінивсь: лягла на міжбрів'ї риса рішучості. Він сердито вдарив кулаком, що виглядав мов горщечок, по полудрабку і майже криком сказав:

— Так, це не життя, а мука. Дальше так тягнутись не може: або, або... Так, так, отже треба переговорити з Грицьком...

— Із чого ж ти почнеш, мій любий, оті переговори? Га, чоловіче, - несподівано промовила Горпина й швидко зникла в курені.

— О, та тебе й не сій, а ти вродиш, бісового батька жінко, - сердито відказав Лука жінці.

— Не сій, — продовжувала Горпина з куреня, — я вже давно про те потурбувалась, а тобі тільки тепер у голову прийшло?..

Лука підійшов до входу в курінь — він ще не рішив, чи лізти до жінки в курінь, чи цур йому.

— А ти ж думав як? Я знаю дуже добре, як то за нелюбого виходити заміж. Ех, старий, старий, чи не хотіли колись і мене за нелюба вищнути, та бач, сама втекла до тебе. І спасибі тобі, що не відчуравсь. Не буду нарікати на тебе, бо по любові вийшло. Отож, — і Горпина підійшла до Луки й положила руку на його плече.

— А так стара, - з любов'ю поглянув у чорні очі жінки, подумавши: «А ти в мене ще молодо виглядаєш». А воно й справді ще грав у жінки той чортік Амурів, хоч їй і п'ятдесят стукнуло.

— Ходи ж до куреня та й побалакаємо толком про все, якраз тут немає нікого, - і Горпина пішла до куреня. Лука прикрекнув і пішов за жінкою, радо обізвавшись до неї:

— Оце бачу, що між нами в такий лихий час таки прийшло до згоди. Хвалю тебе за це стара, - обережно торкнувсь Лука за повні груди дружини.

— Перестань, минулося в старої... Гей, гей, де ті літа молодії? - і Горпина завісила вхід до куреня.

Ну, звичайно, ми не будемо підіймати завісу до куреня, бо вона жіночою рукою завішена. І не будемо цікавитись їхніми розмовами, бо вони більш ніж певно, були щирі. І більш чим певно, там не обійшлося без гріха в такий, лихом підбитий час. Але що ж, хіба похідні отамани чи там полководці, навіть при нещасній битві, не заспокоювали себе бранками. І тим більше не будемо цікавими, що цей гріх відбувся між чоловіком і жінкою, котрі Богом злучені...

Отже, Лука за декілька докучливих місяців відпочив на лоні коханої дружини. Щасти йому. Він теж людина. Хоч і куркуль.

Тим часом Грицько Прусів із Василем орав ниву... Василь, цей обшарпаний півпарубок, дбайливо поганяв коней худеньких, які напружені тягли плуга, а Грицько йшов у борозні за плутом, співаючи пісеньку про чорнооку дівчину без долі. Та пісня носилась горлицею в повітрі і, то піднімалась, то опускалась над ріллею, заспокоюючи вороння, що збирало хробаків.

Грицько рівним тенором співав і співав, виводячи інтимність у пісні, як виводить молода пряха тонку нитку милому на сорочку...

Різалась борозна під череслом під завзяте нокання Василя; хоч коні були в свіжосплетених мотузях, замість збрui кінської, та все ж борозна йшла за борозною, а коні відчували

хазяйських хлопців і корились із кінською щирістю. Та ось уже й кінець гін, а граки, чорні аж вилискували, тут зустріли своїх подруг ворон і весело закракали...

Грицько змахнув із чола піт завзяття, сказав:

— Відпочинемо трохи, Василю, - заставивши плут в слідуючу борозну, сів на чепіги і, - отже Василю, слухай:

— Слухаю. Грицьку, - Василь підійшов до Грицька й пильно заглянув йому в очі, а Грицько відчув відданість хлопця...

— Підеш?!

— Куди, Грицьку?

— Але, мабуть, зажди. Не так. Ти ще не зовсім виріс. Ну, який із тебе парубок... ні, ні — мовчи. Я не думаю, щоб ти розумів, що то за птиця — кохання. А може... Хто його знає? Ти з Олянкою, як там... Ну, от і зашарівся...

Василь невинно почервошів, і почервонів, хоч нічого не добрав із сказаного Грицьком, хіба що про Олянку, і від її ім'я ото й почервонів, мов рак у окропі.

— Нічого не розумію, Грицьку.

— Отож слухай! - вже набравшись відваги, говорив дальнє Грицько. - перш за все — це буде між нами тайною, щоб ніхто про це, розумієш, ані крихітки не довідавсь; отже, в неділю раненько ти мусиш бути там, звідки нас викинули і виконати мое прохання.

— Тобто вдома. Приємна то річ для мене, але сам туди, туди я не піду, хоч би й що ти мені давав за це.

— От чудний ти хлопець, що ж я можу тобі давати. Серебряного карбованця чи полтинника, так він у тебе є. А ну ж чи є?

— Є, Грицьку, і не один, - Василь витяг цілу жменю полтинників, десь із сховки в піджаку.

— Ну, бач.. Тебе за це баражло не купиш. Але чому ти боїшся іти до рідного села? Та тобі що? Хто тебе може зайняти? Ти ж ще неповнолітній.

— Ну, так. це правда, а все ж мене ті бідняцькі хлопці називатимуть куркуликом. Ой не люблю цього слова! Ну хочби сповна «куркуль», а то куркулик... Так ніби мій батько не господар був. Та в кого із них було дослідне поле? В кого із них

ходив по полю агроном аж із самого округа. І от, Грицьку, сам не піду туди що хоч, те й роби зі мною! - і Василь аж розсердився.

— Отакий ти?! Але нехай уже буде по-твоєму. Підеш із Олянкою, добре?

— Добре. Іч, тепер догадався в кінці кінців і я.

— А про що ти догадавсь? Кажи! - палко поглянув Грицько на Василя.

— Ганнуся ж там же твоя зосталась!

— Так, Василечку. Передаси їй записку; тільки Олянка щоб у селі не показувалася на очі, бо здогадаються.

— То вже моя справа.

— Ну, а якже це ти зробиш. цікаво мені знати?

— От іште, та я теж не буду показуватися, а записку передам через Наталочку, мою сестричку двоюрідну. Дядька Івана дочку, чи не знаєш її?

— Оте найкрасивіше дівча в селі, певно, що знаю!

— Не дівча, а Наталочка, моя сестричка. Ти знаєш. як я її люблю, Грицьку? Шкода, що сестра, а то...

— Щоб же було?..

— Не знаю, тільки ось тут її кров, - і Василь закотив рукав на лівій руці, де нижче ліктя було витатуйовано літеру «Н», а під нею шрамик ледь помітний.

— То ти її побратим...

— Я їй усе, Грицьку...

— Ну, ти не жартуй, та ви ж брат і сестра.

— Ні, навіть більше. І розумієш, вона мені сама сказала. А було це так: минулого літа на Івана Купала вона утопилась у річці і я її врятував. Ну, правда. не зовсім вона утопилася, але якби не я, то не було б її на світі, це вже напевне. От тоді в лісі коло річки. далеченько від костра, де забавлялись більші від нас, я розвів ще кращий костер. бо запалив дядька Луки купу дров: обсушив свою сестричку, а вона за це мене палко поцілуvala...

— Мабуть, у щоку?

— Ні, я тоді не знав, що зі мною діялося, а вона. ніби нічого не сталося, запитала мене про ножик. Василь показав склада-

ний ножик Грицькові. І ось цим малесеньким ножичком вона різнула собі руку, а потім мені й притулила свою ранку до моєї і сказала:

— Мовчи, Василю, ані слова нікому про те, що я впала у річку.

— Я, — каже, — закохалась цієї ночі.

— А сказала у кого?

— Звичайно. У Гаркушеного Теодора, що в Києві на інженера учається.

— А скільки їй років?

— Тоді в ту ніч їй сповнилося п'ятнадцять років.

— Рано влюбилася...

— Ну, так, і бабуся наша Оксана, що в дядька Івана живе, в шістнадцять років вийшла заміж. А батько мій народивсь, як бабусі було сімнадцять.

— Та це я чув, — замислено сказав Грицько.

— Та й я, звичайно, чув. Бо на хрестинах таки не був батькових...

А коненята мирно відпочивали, і сонце котилось поволі донизу.

— Все дуже добре, Василечку. Ти маєш початки непогані, але, що буде дальше — не ручаюсь. От за твою послугу я заплачу.

— Ні, плати, кажу, не треба ніякої, а тільки не насміхайся й не ганяй нас з Олянко, як ми удвох деколи засидимось.

— Ні, ні! Більше не буду. Скатертю вам дорожка у ваше майбутнє. Та це, що було між нами мусить бути таємницею, навіть і Олянка нехай не знає про це, — твердо сказав Грицько.

— Ну, як так, то і про те, що я розповідав за свою сестричку і побратимку, щоб теж ані словечка ніде, навіть і Ганнусі. І я теж можу тобі сказати, скатертю тобі дорожка і твоїй Ганнусі з вашою любов'ю. Та ба, не все, Грицьку. Я чув, що Ганнуся хвора лежить, зразу ж після того, як взяв той дурень її до хати.

— А може вона мені теж побратимка, Василю, а до того й не сестра. Так чи інакше — вона буде тут... знаєш, я вже договорився з Бобком, правда, я йому заплатив, але й про це, борони

Боже, не пробалакайсь, а особливо з Олянкою. бо знаєш, гроші були наші, а не мої власні. Бобко її буде вимагати через район, а він там має трохи вищих від того дурня, як ти сказав.

— Отже, Василю, згода чи ні? - і подав руку Василеві.

— Скатертю дорога нашій згоді для твоєї Ганнусі.

— Отож навіки, Василю!

— Навіки, Грицьку!

Орачі проклали останню борозну й тихенько спустились із гори в Кубракову балку; матері вже лагодили вечерю, хоч і бідну, але ні в кого невідірвану від голодного рота.

І тут треба сказати, піднявши завісу туману, що потихеніку плив звідкись до табору виселенців: хай буде благословенна українська земля, навіки-вічні благословенна, за наших матерів, що вміють жити при найжахливіших зліднях і утисках по-людському.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

1933

Там, де на клунях клепали клеп,
Лелеки, завітавши у двір.

Там за петельки брали НЕП,
І реготались як звір.

...Хліба-а-а-а... — неслося на берег,

...Хліба-а-а-а... — котилось по полю.

Москві хліба, як п'яниці келех,
Як спраглому кухоль з водою.

...Нам треба!.. і в селах мітлою
Червоне мело — вимітало засіки.

Мозок, може, жовтіє юлою,

Мозок, може, як хижі шуліки.

По дротах виспівує вітер,

А в столицях вистукує морзе.

Морзе — мор, в Німеччині Гітлер,

І голод в Україні — чорнозем.

Морзе, морзе: прекрасний Париж,

На хвилях «Лондон» — арія Джені.

Морзе, морзе — цвіте кипарис

І буття, затиснуте в Кремлі.

Морзе, морзе — по радіо «СОС» —

Десь рибалка від штурму терпить,

І корабель, мов промінь із рос

На спасіння рибалці летить.

Морзе, морзе, — і ти кликала «СОС»,

Та кораблі нерухомі в портах,

Морзе, морзе — клекотіло все всторч,

І ти вмириала в житах.

1947

РУБІКОН

I

Місяць мертвa планетa —
Блідіc картина:
Каїn Авеля держить
на вилах...
Гей, над землею блукає
вічність скорботи,
І носить діадему
людської турботи
Місяць, померкла планетa.

* * *

Вечір вечоріє —
Хатки чорніють,
Сонце тліє,
І зникають тіні,
А вітер житами
половіє.
Колишеться земля
В гондолі розвішаних світил,
І світять їй небеснії
свічада,
І стережуть її від темних сил.
Пливе...
Пливe в неуявлених просторах,
Без упину вона пливe,
Як неуявний корабель
В системі сонячній —
в розгонах.
Отож пливe,
і день несе,
І спішить кудись людина —
Маленька мурашина.

II

І на землі весна...
Яка ж прекрасна, весно, ти
Зігріта куполом світил.
І як воїстину молода,
вічно щира і жива.
З леготом вітру йдеш,
В убраний синім і зеленім
Ідеш і йдеш,
По ріллі, по луках грядеш
І по плескоті озернім
Білими лілеями цвітеш.

III

І на землі тисяча дев'ятсот,
А з весною тридцять третій —
Революцій синтеза
І підсумок щедрот.
І дивуються янголи з небес,
Дивуються з людських чудес.

* * *

Бушують темні сили,
Шумовинням забризкують сліди.
На цвінтарях ростуть могили,
На цвінтарях поламані хрести.
Церкви зникають з п'єdestалів,
А іконостаси вогнем палають.
І топляться з охрещених металів
Стрільна Божої хули.
Священні книги — несвященні
Жевріють в згарищах голоти,
А люди хрещені — нехрещені
На древках несуть свої турботи.
Червоні прапори непрапори —

Шелест застарілої Москви,
Хоругви скреготу бісів
Червоніють присмерком віків.

IV

I світить сонце так ласково —
Верби зажурені стоять,
Понад пшеницями-ланами
Ходить смерть лукаво,
А села порожнявою тримтять.

* * *

Вже поснули фарисеї,
Давно багаття їх потасли,
А там! Он бачиш в тій оселі
Сидять люди і мов поглухли.
Заворожені сидять в екстазі,
А на триніжку казанок,
А на траві в зеленім тазі
Лежить з людини черепок.

* * *

I знову світить сонце нам ласково,
Верби зажурені стоять,
А по трупах пухлих: Браво!
Із щупом ходить рать —
Контрибуції збирач.

V

I Україна
Затъмарена земля з-поміж земель,
А в серці отрута зміїна —
Стрілою червоних знамен.
Сичі вночі, а круки вдень —
Духи соціалізмів і їх пісень,
Наснага царів і ізмів,

VI

А там, а там — вина й джази,
А там доларові ціна.
Під покришкою янізму
Дрімає статуя молода.
Дрімає витвір людської свободи,
Стереже океанів вир.
О, великий Вашінгтоне,
О, щаслива земле вздовж і вшир.

VII

Опухлі люди... Україна
Затьмарена земля з-поміж земель.
І над Дніпром Шевченкова могила,
І на могилу на показ «всем»
Ідуть недобитки із мира,
Ідуть послухать вольностей
пісень.

Не йдіть! Не чваньтесь!
Недостойні,
Ви рідне слово в найми віддали,
Ба, навіть не продали.
А «во врем'я лютє», в лихі години
Словом рідним чужу шинель
підбили.

Отож не йдіть,
І не ведіть,
І не показуйте нікому
Цей пам'ятник великий.
Нехай розвалиться під похід
диких,
Нехай не бачить жаху,
Нехай не бачить він Оксани,

Що тіло власне роздирає
Із голоду й омані.

VIII

А на землі весну літо заступає,
Червоніють вишні в згарищах-садах,
Мале дівча до ягід руки простягає,
Така вже сила в Божествених ділах.

І над Україною вітри,
Гей над Україною
Ізмів завершений похід.
Загули як і колись гули,
Бич і старшого батіг.

本 * *

А там, а там
Транспарантами викида літак,
Сенсації дня і джаз,
А там доларові ціна,
І під покришкою янізму
Дрімає статуя молода.

IX

Не смійся ж, друже, хоч пора.
Шляхи і попелища,
І кров індустрії тече...
Та невидимо Птаха-Фенікс
тче
Хоругви нового боєвиська,
І боєвисько те прийде.

1947

1970-1971
Yearly average of

+

800.00
800.00

1691n - 9

n

Ba604707